

8272

U. 39. 10. 18. 19.
per 1000. 2. 10. 18. 19.
19. 10. 18. 19.

Muepfer 18. 19.

281.6

7-13

1918.

04 NOV 2009

Ա. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏՔԸ

(ՔՆՆԱԳԱՍԱԿԱՆ)

Գ ր ե ց՝

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎԱՐԳ. ՊԱՆԱԳՆԵԱՆ

«Այս Տունը կը քանդուի կոր...
Գէորգ Սրբազան, պահէ՛ մինչեւ
յաջորդիս գալը...»
ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՏՊԱՐԱՆ «ՇԱՆԹ»

ՂԱԼԱԹԻՍ

1911

RAIRIE ORIENTALE
SAMUELIAN
UE MONSIEUR-LE-PRINCE
RISVI® - DAN.88-65

ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. ՎՐԴ. ՊԱՆԱԳԵԱՆ

281.6
7-13

ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԲԸ

~~11300~~

Կ. ՊՈԼԻՍ
1911

AIRIE ORIENTALE
SAMUELIAN
E MONSIEUR-LE-PRIN
ISVI^e - DAN 88

8272

117.07. 2013

ՆՊԱՏԱԿՍ

Խորապէս համոզուած ըլլալով որ, ինչպէս ամէն
ազգի, նոյնպէս և Հայ ժողովուրդի ապագայ յառաջդի-
մութիւնը հաստատ կռուանի մը վրայ դնելու միակ մի-
ջոցը կը կայանայ վստահան վարչական, կրթական, բա-
րեգործական բոլոր ազգային հաստատութիւններու
բարոյական եւ տնտեսական հիմնական բարեկարգու-
թեան մէջ:

Սակայն դիտելով որ, ցարդ սովորութիւն եղած է
լրագրական ցոյն և ցիր դիպուածական յօդուածներով
միայն քննադատել աւելի պաշտօնէին անձը կամ գործը,
որով տեղի ունեցած քննադատութիւնները համարեայ
միշտ վրիպած են իրենց օգտակար նպատակէն անձնա-
կանութեան պատճառով: Մինչդեռ հարկ է քննադատու-
թիւնը դնել իր իսկական հողին վրայ, զբաղելով ոչ թէ
կիրք հրահրող, ատելութիւն անուցանող և վրէժխնդրու-
թիւն յազդեցնող անձնականութիւններով, այլ ազգային
հաստատութիւններու այժմու իրական վիճակովը:

Մեր բարքերու յոռի մէկ կողմն է որ, շատեր «գէշ
մարդ» ըլլալու երկիւղով, կ'զգուշանան ամբողջական
հարկեցուցիչ մարկացումներ ընելու, և ճշմարտութիւնը
անվերապահօրէն խոտտովանելու յաճախ անձնական բա-
րեկամութեան կամ խաթեր «զոհելով ընդհանուրին» բա-
ցայայտ չա՜ն, որով թերի ակտաճանաչութեամբ ցարդ
դարմաններն եւս միշտ թերի փնացած են:

Նկատելով որ առանց մեր ազգային վատտխտարակ
հաստատութիւններու հիւանդութիւնը բնորոշելու, ան-
կարելի է անոնց դարմանը ստուգապէս գտնել, կ'ուզեմ
առնել այս ուղղութեամբ համարձակ քայլ մը, ի պաշտ-

31-59/

4455-83

լալով Ս. Երուսաղէմի մայրավանուց հաշուէպահանջ միաբաններուն, զլուխ կը վերցնէր երեսնամեայ ելեւմտից միահեծան տեսուչ Մադսուտեան վարդապետի դրամական անպատասխանատու և սանձարձակ զեղծումներուն դէմ և հաշիւ կը պահանջէր անկէ։ Այն ատեն լուեցուցին զանի բնկով։ «Եղբայր, ամօթ է, վանքին գաղանթնէրը ինչո՞ւ դուրս կը հանես, գայթակղութիւն սիրելով Աղգին մէջ, և մայրավանքը ծաղր ու ծանակ ընելով օտարներու առջև, ինչո՞ւ պէտք է, քեզ գրին Աղգին դատախազ, ինչո՞ւ դէշ մարդ ըլլաս, շատերը քեզ թշնամի ընելով, ո՞վ գիտէ, թերեւս այս պատճառով տպագաղ ալ խորտակես»։

Ահա «պանալ» դարձած բանաձև մը, մը միշտ առաջ կը քշուի այսօրինակ պարտզաներու մէջ, և ինչոր այսօր կամ վաղը ինձ ալ կ'ըսեն կամ պիտի բռնեն։ Այս կարգի սպառնալիքներով և սատոկերով լուեցուցին հանգուցեալ Անուշեան վարդապետը, կարծելով որ կրնան այս խոտոր ճամբով աղականութեան կրակը մարել կամ թաղել։

Անցաւ տասը տարի, և ահա օր մը (1905) մարտի կարծուած կրակը, նոր իմն «Վէզուֆ» աւելի սատակութեամբ ժայթքեց։

Այս անգամ ոչ միայն հնար չեղաւ կրակը մարել, այլ լաիլիզող լավան այնքան հրաշէկ էր և ցնցումը այնքան ուժղին, որ սարսեց ամբողջ Աղգը իր ամբողջ պաշտօնական մարմիններով, և ահա տարիները կը գըլորին ու կ'անցնին և զեռ կը յամենալ Ս. Յակոբեանց Մայրավանքի մաքրագործումը կամ բարեկարգութիւնը, որովհետեւ հիւանդութիւնը յրնթացս տարիներու վրտառութիւնը դարձած էր և բուժումը արդէն դժուարացած։

Ասոր հետեւանքը այնքան աղէտաբեր եղաւ աղգին, որ յապաղած բարեկարգութիւնը պատճառ դարձաւ երկար տարիներու աղգակործան բուռն պայքարներու, և ցաւալի է անշուշտ խոտտովանիլ որ, զեռ մինչև այսօր

խակ կարելի չեղաւ աղքատ ժողովուրդի մը անբռնարարի և բացայայտ իրաւունքը պաշտպանելով, Աղգին նպատաւոր և վերջնական ելք մը տալ, պատժել և վճարել տալով յանցաւոր Եկեղեցականը։

Ոչ միայն չկրցանք այս ընել, այլ ոչ խակ Աղգային իշխանութիւնը կրցան չէզոքացնել յանցաւորը և առջևը առնել զեղծանողին աղգակործան նոր շահատակութիւններուն։

Արդեօք ժամանակը հասած չէ, որ օգտուինք անցեալ այս դառն փորձառութիւնէն և չսպասնք Մայր Աթոռի հիւանդութեան փտտախտ դառնալուն,

Պիտի գտնուին նաեւ անձեր, որ ի մէջ այլոց պիտի առարկեն՝ «Եղբայր, որքա՞ն անխոհմտութիւն է, այս կարգի մերկացումներով Ռուս կառավարութեան աչքը պիտի բացուի, ու իրազեկ ըլլալով Ս. Էջմիածնի հետքին խառնակ վիճակին՝ պիտի փորձէ անշուշտ օգտուիլ այս դժբախտ պառակտումներէն, այս առիթները ծառայեցնելով ի նպատակ հեռաւոր և մօտաւոր քաղաքական թաղուն նպատակներուն»։

Խնդրոյն անտեղեակ անձերը այս կարգի անամէջ և խեղաթիւրներով մտահոգ ընողներուն ևս պատասխանաւոր է թէ, Ռուս կառավարութիւնը, պէտք չունի սպասելու որ ինձմով իրազեկ ըլլայ Ս. Էջմիածնի այժմու իսկական դժբախտ վիճակին։

Ձի Ռուս պետութիւնը ոչ թէ մօտէն, այլ մեծէն հոկիւտ համար Մայր Աթոռի դործոց վրայ, Մայրավանայ մէջ, արդէն լիաթուշակ կը պահէ Սինօղի Պրոկուրոր մը, որ Ս. Էջմիածնի մէջ պաշտօնական ներկայացուցիչն է Ռուս կառավարութեան։ Պրոկուրորէն գաղանի ոչինչ կրնայ ըլլալ, քանի որ Սինօղի բոլոր պաշտօնաթուղթերը նախապէս կարդալու և վաւերացնելու պարտականութիւն և իրաւունք ունի։ Ասկէ զատ Սինօղի Պրոկուրորը իր պաշտօնին բերմամբ, ամէնօրեայ մտերմական

յարարերութեան մէջ է Ս. Էջմիածնի միաբաններէն շատերուն հետ. որոնք համաձայն վանական բարքերու, իւրաքանչիւր օր իրար կ'ամբաստանեն Պրովորոքին մօտ:

Նոյն իսկ մէկէ աւելի կան միաբաններ, որ ուղղակի յարարերութիւն կը մշակեն Թիֆլիզի եւ Բեզերսպուրիի հետ... եւ ծածկանուշով յօգուած կը զրկեն «Նովոյէ Վրէմայի...»:

Բարեբախտաբար Ռուս արդի սահմանադրատէր կառավարութիւնը բարեացակամ վերաբերում ունենալով դէպի Ս. Էջմիածինը, չուզեր խառնուիլ Մայր Աթոռի ներքին գործերուն եւ վէճերուն:

Ի մի բան, այս իմ յայտնութիւններս կրնան նորութիւն ըլլալ Թրքահայոց ամէնքէն եւ Ռուսահայոց շատերուն համար, բայց Ռուս կառավարութեան համար արդէն իսկ հնութիւն են... հետեւապէս առ այս մտահոգ ըլլալու հարկ չկայ:

Կ'ուզեմ ծանոթանալ նաեւ ազգային մեր մէկ սխալ ըմբռման վրայ: Թէ երբ անձերը փոխենք, գործերը կամ ուղղութիւնը եւս փոխած կ'ըլլանք:

Անոյս թիւը կարծեաց պատճառով է որ Օսմ. Սահմանադրութեան հրատարակումէն ի վեր ոչ մէկ բարիչընում (Թէնսիքաթ) կրդանք յառաջ բերել, որովհետեւ ինչպէս նախապէս ըսի, մենք կը կարծենք թէ, եթէ անձերը փոխենք, գործերը կամ գործելակերպը փոխած կ'ըլլանք:

Պէտք է ընդմիշտ համոզուինք սա ճշմարտութեան թէ, Պատրիարքներ ձգելով, Պատրիարքաւոր մաքազորձած չենք ըլլար, Ս. Երուսաղէմի Մայրավանքէն մէկ ֆանի զեղծարար եւ վասահամբաւ վարդապետներ արտախելով Ս. Յակոբեանց Վանքը մաքազորձած չենք ըլլար, այսպէս եւ նոր Կաթողիկոս մը ընտրելով եւ Վեհաճառը նստեցնելով Ս. Էջմիածինը բարեկարգած չենք ըլլար այլ հարկ անհրաժեշտ է վարչական, բարեկարգութիւն ի գործ դնելով, գործելակերպը փոխել:

Ազգովին ունինք նաեւ բարի սխալ եւ սրբադրութեան կարօտ անտրամաբանական ըմբռնում մը, որ երբ լսուի թէ պաշտօնեայ մը զեղծանում է, անմիջապէս կը փորձուինք ջնջել այդ պաշտօնը, եթէ եկեղեցական մը զեղծանում է, անմիջապէս գործը ծայրացեղութեան տանելով կիլկենք Եկեղեցին փակելու, ինչ որ յաճախ կը պատահի այժմ երբ ժողովուրդը պահել կամ արձակել ուզէ իր առաջնորդը: Նոյնպէս երբ լսեցինք որ Ս. Յակոբեանց Առաքելական Մայրավանքը բոյն եղած է նիւթական եւ բարոյական զեղծումներու, անմիջապէս լրացող մէջ արձագանք դտաւ սա անիրագործելի յանդուգն առաջարկը թէ Ս. Երուսաղէմի Մայրավանքը վաճառել պէ՛տք է...:

Ո՞վ է որ իր սիրելին, երբ հիւանդ ըլլայ, փոխանակ դեղի ու դարմանի սպաննել կուտայ, աղատելու համար խնամածութիւնէ: Որչափ որ հիւանդ խնամելը ամէն ազգի կրօնքով առաքինութիւն կը համարուի, նոյնքան եւ հիւանդը ուղղակի թէ անուղղակի մահացնելը բացայայտ սճրագործութիւն է:

Ուստի Ս. Էջմիածնի մասին այն աշխատասիրութիւնս, հիւանդին տրուելիք խնամքը նկատելով, ոչ թէ յուսահատելով պէտք է լքենք Ս. Էջմիածինը, թողնելով իր բախտին, այլ դարմանենք ժամ առաջ մեր դարեւոր լուսատու մօր բարոյական եւ նիւթական վէրքերը, իբր դոյզն փոխարինութիւն իր հաստատութիւնէն (303)ի վեր հայ Ազգին որպէս հսկող Հրեշտակ ըրած թեւատարած պահպանութեան համար:

Հետեւապէս Ս. Էջմիածինը ոչ միայն չի կորսնցներ իր նուիրականութիւնը ասանկ, այլ ընդհակառակը, ծրարագրուած բարեկարգութեան գործադրութեամբ Մայր Աթոռը պիտի կրնայ բարձրանալ սրբութեամբ օծուն իր նախկին արժանաւոր վեհաշուք բարձրութեան:

Հարկ կը համարիմ հոս չեղտել նաեւ սա պարագան որ, իրաւունք չունինք մեղադրելու կամ քննադատելու

մեր բաղմնաբախտ կողմաստանայ եղբայրները, իբր անտարբեր և անկարեկից Մայր Աթոռի արգելի կազմալուծեալ վիճակին: Որովհետեւ հոս, ի Պոլիս, մեր աչքին տակ, մեր բոլոր ազգային հաստատութիւններն՝ սկսեալ Ազգ. Պատրիարքարանէն շատ աւելի անբարեկարգ և ողբալի դրութեան մէջ են, քան ռուստանայ հաստատութիւնները:

Արդ՝ քանի որ թրքահայոց ազգային բոլոր հաստատութիւնները առանց բացառութեան կարօտ են հիմնական բարեկարգութեան, հարկ է որ, հանդէս մեր կողմաստանայ եղբայրներուն, զգուշաւոր ըլլանք քննադատութեան կամ մեղադրանքին մէջ:

Այս պատճառով պէտք է որ մեր կողմաստանայ եղբայրները անձնատանութեամբ և ինքնազուլի ստանձնեն Ս. Էջմիածնի բարեկարգութեան գործը, մեզ թրքահայոց դիմելով միայն ստիպողական պարագային:

Ես այն խոր համոզումը ունիմ որ, Ս. Էջմիածնի յարգելի Միաբանութեան պատրաստութեամբ երկտասարդութեամբ, մոռնալով ամէն անձնականութիւն, պէտք ունին բարեկամացողութեան, և իրար հասկնալով ու իրար ներելով ձեռնարկելու ինքնաբերաբար Ս. Էջմիածնի հիմնական բարեկարգութեան անյետաձգելի գործին: Առ այս կը խնդրեմ որ ներողամիտ ըլլան քիչ մը խիստ քննադատութիւններուս, որ ըրի զիրենք անտարբերութեան խոր թմբիրէն արթնցնելով մղելու համար Ս. Էջմիածնի բարեկարգութեան նախաձեռնութեան:

Այս լաւատես խորհրդածութիւններով, սոյն քննադատական երկասիրութիւնս լուրջ ուշադրութեան կը յանձնեմ Ամնային Հայոց ազգընտրելի Վեհ. Ս. Հայրապետին, Ազգ. Ընդհ. Ժողովոյ մեծայարգ երեսփոխան պաշտօնակիցներուս, ռուստանայ և թրքահայ ազգային վարչական ու գրական ղեկավարներուն, վերջապէս ամբողջ Հայ Մամուլին և Հայ Ընդհանուր Ժողովուրդին:

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՊԷՏԲԸ

Ա. ՄԱՍ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Երբ Իզմիրեան Հայրապետի 17ամեայ կարճատեւ պաշտօնավարութենէ մը հտք, Ս. Էջմիածնի Գահը վերջապէս որբանալով, լրիւ հայութեան մտահոգ ակնարկներն կրկին սեւեռած են դէպի նախամեծար Մայր Աթոռն Արարատեան:

Մանաւանդ՝ երբ Ռուս Պետութեան և ամենայն Հայոց Հայրապետութեան պաշտօնական յարաբերութիւնները հետեւեալէ նոր երազներ ստանալու երեւոյթը ունին, մեզ զննելով անակնկալներով լեցուն յղի ապագայի մը առջեւ:

Կարծեմ ի դէպ է՝ և անշուշտ ստիպողական, միշտ զգուշանալով զրգոյիչ ամէն անձնականութիւններէ, ընել միայն այնպիսի յայտնութիւններ ու մերկացումներ, որոնք միայն նպաստեն Մայր Աթոռին բարեկարգութեան և յաւաստեմքութեան:

Նպատակս է ճշգրիտ և վաւերական տեղեկութիւններով իմովսանն ղիւրայնել Հայ Ազգին, Հայ Մամուլին և ի նորոյ ընտրելի կաթողիկոսին ախտաճանաչութիւնը, ի մասին Ս. Էջմիածնի բարոյական, նիւթական և զանազան հիւսնողութիւններուն, և այսպիսով փութացնել Մայր Աթոռի վերածննդեան վաղուց բաղձալի դարազուլը:

Հարկ կը համարեմ հոս յիշել թէ, տարաբախտ Հայ-
րապետին Դեկտ. 19ի թաղման օրը՝ կիւրակէ, երբ Իս-
կիւտարու լսարանին մէջ, Յաւաճդիմական Միութեան
կողմէ ի պատիւ հանգուցեալ Հայրապետի բարի յիշա-
տակին, սարքուած սգահանդէսին, Ս. Էջմիածնի մասին
ըրբի նորանոր տխուր յայտնութիւններ, չատեր չուղեցին
հաւատալ:

Բաղմաթիւ բարեկամներ, ծանօթներ և նոյն իսկ
անծանօթներ, բերանացի թէ դրաւոր զարմացմամբ ինձ
կը հարցնէին թէ, միթէ կարելի է որ Հայոց Հայրապետը
Ս. Էջմիածին ժամանելուն, հանդիստ անկողին մը իսկ
գտած չլլայ Միաբանութեան անտարբերութենէն, կամ
միթէ միաբաններ կը ժպտնէին ըմբոստանալ Ընդհանրական
Կաթողիկոսին դէմ, երբ սա իրաւունք ունի Պոպէճիայի
օրէնքով, ըմբոստները, թէ՛ իսկ արքեպիսկոպոս, քչելու
Սեւան կամ ի Սիւլիւր:

Այս կարգի կասկածներու արձագանգ եղան ուռ-
սահայ, ամերիկահայ և թրքահայ օրաթերթեր, և զրա-
ղելով մակերեւութային քննադատութեամբ, մոռցան էա-
կանը ուսումնասիրել:

Ես լուռ մնացի, հաւատարի ըլլալով որ, տարբեր
տեղերէ և անձերէ, մերկացումներու հատատութիւնը
պիտի չուշանայ:

Այս ակնկալութեան համոձայն, ուստահայ ծանօթ
յարգելի գրադէսներէն Լէօ և Յ. Թումանյան, իրենց
օգտան «Հորիզոն» հայաթերթի մէջ հրապարակ իջան,
ընելով նոր մերկացումներ և շարունակելով սկսուած
գործը, Ս. Էջմիածնի վերածնունդը:

Այժմ երբ այլևս կծիկին ծայրը քակուած է, ինձի
կը մնայ վաւերական նոր տպացոյցներով դիւրութիւն
ընծայել Մայր Աթոռոյ բարեկարգութեան նախանձա-
խնդիր բոլոր անձերուն:

Անհրաժեշտ կը համարեմ յայտնել թէ, միշտ պիտի

զգուշանամ անուններ տալէ, որպէսզի լաւագոյն ար-
գիւնքի հասնեմ, և յայտնութիւններուս ստանցքը ըլլան
ոչ թէ անձեր, այլ վաւերական իրողութիւններ, որոնք
գաղտնի պահել բնադատուած էի, հանգուցեալ Հայ-
րապետին բացարձակ հրամանով:

Բայց այժմ՝ ողբացեալ Կաթողիկոսին անակնկալ վախ-
ճանմամբ, գաղտնեաց թանձր քօղը քանի որ ինքնին պա-
տառեցաւ, այլևս ժամանակը հասած կը համարեմ հրա-
պարակելու Ս. Էջմիածնի Սինօդին՝ Հայրապետին մա-
տուցած 1909 Յուլիս 12 թուակիր այն պաշտօնագրան
տեղեկադիրը, որ թէպէտ Կաթողիկոսի հրամանով պատ-
րաստուեցաւ. բայց հակառակ իր բուռն փափաքին չու-
ղեց հրատարակել սալ, յինօդականներու անհարկի ընդ-
դիմութեան պատճառով:

Կը սրբեմ հաւատալ թէ, Հայոց նորոգ հանգուցեալ
երջանկայիշատակ Հայրապետի հոգին, ներդամիտ պիտի
ըլլայ այս մասին, քանի որ ի կենդանութեան չկրնալ
գործադրած իր մեծ փափաքն է, որ կ'իրագործեմ, քա-
ջալերուած յարգելի Հորոյին գրած իր սա սողերէն: «Կը
լանձնաբարեմ Ձեր Աղնուլքեան Տ. Գրիգորիս Ծ. Վրդ.
Պալագեանը լսել ամենայն երկայնմութեամբ եւ տեղե-
կանալ իրաց արդի տիրոջ կացութեան:» (*)»

Ս. Հայրապետին վերջին կտակը. — Թէ ստուգիւ Ս.
Էջմիածնի դէպի քայքայում կ'երթայ, ասոր ոչ ոք
պէտք է տարակուսի, և առ այս մայրաքաղաքի հակա-
տարր միաբանութիւնը թող ի դուր չփորձէ ամէն ինչ
վարդապոյն ցոյց տալով ճշմարտութիւնը թագցնելու.
երբ նոյն ինքն Հայոց դժբախտ Հայրապետն է որ իր
մահուան անկողին մօտը կանչելով Կաթողիկոսական
տեղակալ Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոս Սուրենեանցը, իր
վերջին կտակ արցունքով կ'ըսէ. «Այս տունը... կը քան-

(*) Տես «Ժամանակ» օրաթերթ թիւ 679 Դեկտ. 28

դուի կոր... Գեորգ Մրբազան..., պահե մինչեւ իմ յաջորդին գալը:»

Իզմիրլեան Հայրապետ 17ամեայ պաշտօնավարութեան անձնական փորձառութեամբ է, որ կ'ընէ իր այս վերջին առաւոր և կսկծազին յայտնութիւնը թէ՝ «Այս տունը... Ս. Էջմիածինը... կը քանդուի կոր...»

Ահա՛ ցնցող, վճռական յայտարարութիւն մը, Հայ Ազգին ուղղեալ, որու ի լուր, ամէն հայ, ուր որ ալ գտնուի և ինչ կարգի ալ պատկանի, պարտի կանգ առնել և զլուծը ձեռքերուն մէջ առած ինքնամիտի լուծը խորհրդածել...:

Այս՛, պէտք է խորհինք՝ ոչ թէ անցեալը պրպակելով, նոր անձնականութիւններ հրահրելու և վրէժխնդրութիւններ գոհացնելու դատապարտելի խորհրդով, այլ հարկ անհրաժեշտ է մտածել միայն վաղուան դարմանին վրայ, քե ի՞նչ պէտք է ընենք, որ չհանդուի Ազգին նուիրական Մրբալալը:

Ամէն անոնք, որ Ս. Էջմիածնի մասին ցարդ միշտ նպատաւոր լուրեր լսած կամ կարդացած էին, անշուշտ զարմանալով զարմացան, երբ կարդացին Թիֆլիսի հայ լրագրաց մէջ, Հայրապետին վերջին խօսքերը թէ՝ «Այս տունը կը քանդուի կոր:»

Հաւաստեան պատճառը.— Հանդուցեալ Կաթողիկոսին իբր կապկ թողած մահուան վերջին այս խօսքերուն և Ս. Էջմիածնի մասին ցարդ միշտ զրուած նպատաւոր լուրերուն մէջ գտնուած հակասութիւնը, ինքնին կը բացայայտուի, երբ փութամ յայտնել հետեւեալը, իբր պատճառ երեւցած հակասութեան:

Հաւատակ անոր բը՝ Ս. Էջմիածինը այժմ և յանցելուն եղած է Հայ Ազգին յուսոյ եւ յուսոյ նուիրական եւ պատմական մեծ վառարանը, ցաւ է ըսել թէ շատ քիչեր առիթ ունեցած են թափանցել Էջմիածնի բարոյական և նիւթական քայքայուած դրութեան, որովհետեւ

99 տոկոսը եկեղեցական և աշխարհական այցելուներուն միայն Ս. Էջմիածին ուխտի եկած են Կաթողիկոսը ընտրելու և կամ Կաթողիկոսը թաղելու:

Իրաւունք ունի սինօդական Տ. Բարդէն Վարդ, Աղաւելեան երբ իւր 908ին Վաղարշապատ տաղարկալ «Ս. Էջմիածնի կալուածներն ու նրանց բարեկարգութեան ծրագիրը» անուն երկատիրութեան յառաջաբանին մէջ գովելի անկեղծութեամբ կ'ըսէ. «Բայց երբէք Հայ Ժողովուրդը իւր ներկայացուցիչ պատգամաւորների միջոցաւ չէ ուղում հատարքքուիլ ու խմանալ, դոնէ առ նուազն իւրաքանչիւր Յ տարւոյ յետոյ, թէ արդեօք իրենց ընտրած Կաթողիկոսն իւր հոգեւոր վարիչների հետ միասին ի՞նչ անում Ս. Էջմիածնում, քանդում է եղածը, պահում է միայն ստացածը, թէ աւելի ծաղկեցնում է, կամ թէ արդեօք ի՞նչպէս է անօրինում Կաթողիկոսի խնամքին թողուած դպրոցական կամ կալուածական խնդիրները, թէ արդեօք Էջմիածին մտած դրամները կանոնաւոր կերպով դործադրւում են բուն իրենց նպատակին, թէ մէջ տեղ հարստանում... են մասնաւոր անհամերկի դրամները, թէ արդեօք դրսի կամ ներսի հոգեւոր վարիչներից ո՞րը բարեխղճաբար եւ մաքուր կերպով է կատարում իր պատասխանատուութիւնները իրեն հաստատած պաշտօնի մէջ, և ինչ...»

Ապաքէն ինչպէս իրաւամբ կ'ըսէ Տ. Բարդէն Վարդ. Հայ Ժողովուրդը կամ իր պատգամաւորները, չեն խորհած լրջութեամբ հետաքրքրուիլ Էջմիածնի կենսական հարցերով և բարեկարգութեան դործերով, այլ միայն զրադուել են Կաթողիկոսական ընտրութեան, օժման և թաղման, Ս. Միւռոնի օրհնութեան և եպիսկոպոսական օժման փառաւոր հանդէսներով:

Ճիշդ նոյնը ըրինք նաեւ մենք, երբ երեսունէ աւելի թրքահայ պատգամաւորներ, Կաթողիկոսի ընտրութեան առթիւ 908 Հոկտ. ին այցելեցինք Ս. Էջմիածին:

Բայց ընտրութեան պաշտօնական պարտականութիւններէն, ճօխ հացկերոյթներէն, և փոխադարձաբար իրար դուստրանող ճառախօսութիւններէ, երբէք Մայր Աթոռի իրական վիճակով չհետաքրքրուեցանք: Արդէն առ այս ժամանակ ալ չունեցանք, զի հազիւ 8 օր մնացինք Էջմիածին, և մեր այն կարճ օրերը ստիպեալ էինք անցընել նախօրոշ ծրագրի մը համաձայն, ուր ճշդած էին մեր պաշտօնական պարտականութիւններուն և սլուտոյսներուն օրերը և ժամերը:

Ահա այս պատճառով էր որ, նոյն իսկ զրչի տէր ծանօթ պատգամաւորներ Ս. Էջմիածնի իրական վիճակի մասին ոչինչ զրեցին: Բայց եթէ հայրենասիրական վառ երեւակայութեամբ նկարագրելով Մայր Տաճարը կամ Կաթողիկէն, Ներսէսեան լիճը, թանգարանը, տպարանը, մատենադարանը, շրջակայ վանքերու դրսերեւոյթը, մանաւանդ ալեկառ Մատիւր և այլն:

Ես երբէք նպատակ չունիմ այս տողերով քննադատելու իմ պատգամաւոր ընկերներս, որովհետեւ ես ալ միասին էի, և առանց Մայր Աթոռի իրական վիճակին թափանցելու, մեկնեցայ առաջին յոյժ լաւ տպարութեան տակ, ու տոհմատիրութեանս դէմ համարեցի աննպաստ տեղեկութիւններ տալ հարցասէր բարեկամներուն:

Բայց, պարագաները փոխուեցան երբ թրքահայ եկեղեցականութեան կողմէ իբր պատուակալ հետեւորդ, Ս. Հայրապետին մասնաւոր հրաւիրանօք, ուղեկցելով դէպի Ս. Էջմիածին կատարած պատմական մեծ ուղևուրութեան, ճիշդ հինգ ամիս անըստան դառնուեցայ Իդմիլեան Կաթողիկոսի պաշտօնական, յաճախ և անձնական բոլոր ընդունելութիւններուն:

Այս առթիւ լաւաւոյն պատահութիւնը, ունեցայ խիստ մօտէն իրազեկ ըլլալու Ս. Էջմիածնի ներքին և արտաքին ամէն գործերուն և անձնական գաղտնի քրնուութեամբ կրցայ թափանցել Մայր Աթոռի իսկական վի-

ճակին, ինչպէս և մուրթին մէջ նիւթուած վանականութեան յատուկ խաղերուն և դաւերուն...:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԻ ԽՈՐԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

Մեծանուն ժողովրդական Կաթողիկոսին, Հայրիկի, վեշտասանամեայ փոթորկալից հայրապետութեան — չորհիւ աւելի արտաքին պատճառներու — վերջին 5 տարիներուն, խոր ծերութեան պատճառով Ս. Էջմիածնի մէջ ախրած է սանձարձակ անիշխանութիւն: Այս պատճառով մայրականքի Միտրանութիւնը, ծայր աստիճան պառակտուած է եղեր կուսակցական-վանական ներքին կռիւներով և անձնական նախանձօտ վէճերով: Խնայողութեան մօտք վերցած է միտրանական հնաւուրց սեղանը, իբր միակ միջոց, վերջ տալու համար հարիւրներով սեղանատուն խուժող մակարոյժ թափառականներու շահատակութեանց:

Վահարանը, չորհիւ Հայրիկի Կաթողիկոսական դիւանապետ և այժմ ի Սիսլի քաղաքապետ Կորիւն Վրդ. ի, վաճառատուն մը դարձած է, ուր փոխան լիաւատ վարձատրութիւններու, միշտ ծախուած են ամուսնադուծութեան կոնդալներ, կամիլալիաներ և լանչախաչեր, որով այժմ մինչև զիւղական անձանօթ քահանաները, առատօրէն կը կրեն կամիլալիաներ և լանչախաչեր: Մանաւանդ աննպատակ շինութիւններով և քանդումներով, ինչպէս և նիւթական մեծամեծ զեղծումներով Ս. Էջմիածնի երկամուտքը կարի խաթարուած էր: Գէորգեան ձեռնարանը, բոյն տշակերտական ըմբոստութեան, որով շեղած է իւր բարի նպատակէն և պարզապէս ծանր և անպէտ բեռ մը դարձած Մայր Աթոռի պիւտէճէն վրայ: Միտրանութիւնը ըմբոստ, և կարգապահական ողին իսպառ բացակայ ամէնքէն, առանց աստիճանի և սլուտոնի խտրութեան:

Հայրիկի հաշիւները. — Մասնաւորաբար ուղեկով ծանրանալ Հայրիկի դրամական գործառնութեանց վրայ, պէտք է յիշեմ թէ, բարեյիշատակ Խրիմեան Կաթողիկոս

19ամուսյ իւր հայրապետական շրջանում, զանազան նուիրատուութիւններէ ձեռք բերած է (413,000) չորս հարիւր տաս երեք հազար բուսկի կամ մեր դրամով մօտ 50,000 օսմ. ոսկի :

Իզմիրիւն Հայրապետ, այս մեծ դումարին ցանուցիր, անքօնթրօլ հաշիւը թղթի կտորներու վրայ, կաթողիկոսական ննջասնեակէն անձամբ գտաւ, որու մօտաւոր ամիսօրումը հետեւեալն է : Մօտ 100,000 բուսկի Հայրիկ Պաւստ Սաղ. Պատրիարքարան զրկած է, հայկական ընդհանուր ահուկի կոտորածէն ազատող եղկիւններու իր օժանդակութիւն : Նոյնպէս 100,000 բուսկի, Հայրիկ բաշխած է Վանեցիներու, իր հացաղին կամ ուղղակի Վանի Առաջնորդարանը զրկած է իր նպատակ : Այս պատճառով է որ Էջմիածնի միաբանները, կ'ամբատանան Հայոց Հայրիկը թէ Հայաստան ըսելով՝ Վասպուրական եւ Հայ ըսելով՝ Վանեցի միայն կը հասկընայ : Բայ աստի 100,000 բուսկի եւս Հայրիկ ծախսած է Ս. Էջմիածնի մէջ մատենադարանի եւ այլ աննպատակ շինութիւններու, որոնցմէ կան որ յետոյ հիմնադրատակ ինք քանդած է :

Իսկ մնացեալ 100,000 բուսկին, Հայկական սոսկալի կոտորածէն ետքը, դուռնադուռնը դէպի Էջմիածին խուժող Հայ դաղթականներու, տիտով եւ սաւանց հակազդիսի դրամ բաշխուած ատեն զեղծում եղած է բաշխող անձերու կողմէ :

Հայրիկ 50,000 օսմ. ոսկիի վերոյիշեալ դումարը, ստացած է հայրապետութեան իւր սուղին 7-10 տարիներուն. իսկ վերջին տարիներուն ոչ մէկ կարեւոր դումար ձեռք բերած է, կամ իրեն զրկուած :

Որովհետեւ Խրիմեան Կաթողիկոս, երբէք հաշուետուութիւն սիրած եւ ըրած չէ Սաղին, միայն հասած դրամը իւր ննջասնեակը պահելով ըստ կամս ծախսած է մինչեւ վերջին ընթիւնը : Անշուշտ իր անքօնթրօլ եւ ան-

հաշիւ այս մատակարարութիւնն է պատճառ, որ իւր վերջին տարիներուն կարեւոր դումարներ չէ կրցած ստանալ : Բայց այս դրամներէս պէտք չէ հետեւցնել, թէ Խրիմեան Հայրիկ անձնապէս ինք շահաւորութիւն կամ զեղծում ունեցած է :

Ո՛չ ամենեւին : Ընդհակառակը՝ ի դէպ է հոս յիշել թէ, Հայոց մեծանուն Հայրապետը Հայրիկ, իւր բազմաբեղուն եւ փոթորկալից կեանքի վերջին ամիսներուն, նիւթապէս այնքան անձուկ վիճակ մը ունեցած է, որ հարկադրուած է մայրովանուց լուսարարապետի օգնական Սահակ Վարդ. Է 200 բուսկի փոխ առնել առանց վերադարձնել կարենալու իւր անակնկալ մահուամբ :

Թերեւս շատեր զարմանան թէ, միթէ Հայոց ընդհանրական Հայրապետը 200 բուսկի նման փոքրիկ դումարի մը համար կրնայ նեղուիլ : Առ այս կը փութամ պատասխանել որ, այս պարագան անձամբ ստուգած եմ Սահակ Վարդ. Էն : Միայն այս առթիւ զարմանալու կարծեմ հարկ չկայ, զի այդէն վերէն վար արմանքի, զարմանքի դէպքեր են. աւտի՛ ընթերցողիս զգացումէն աւելի, դիտելու եւ գտնելու կարողութեան կոչում կ'ընեմ :

Խրիմեան Կաթողիկոս՝ ըլլալով զօրաւոր անհատականութիւն մը, իւր բովանդակ կեանքին մէջ երբէք կանոն եւ օրէնք յարգող մը եղած չէ, եւ միշտ նկատուած է օրէնքն ու կանոնը ո՛չ թէ իւր անձէն վեր, այլ ստորադաս :

Այսպէս՝ Էջմիածնի Միաբանութիւնը՝ սատարիկ դառնացած Խրիմեան Կաթողիկոսի արհամարհոտ եւ կամայական պաշտօնավարութենէն, լքած է Հայրիկը, անոր կեանքի վերջին օրերուն, այն ստորձան որ, ինչպէս վերեւ ըսի, 200 բուսկի նման ոչինչ դումարի մը իսկ կարօտ կը մնայ :

Խրիմեան Հայրապետի վերջին լքուած օրերուն, կը հեռանայ նաեւ Հայրիկի եղբորորդին դէպի Թիֆլիս, բո-

լորովին անպաշտպան թողնելով վանականաց ձեռքը, վախճալով թերեւս որ, յետ Հայրապետի մահուան, գուցէ ենթարկուի վանականաց նախանձոտ վրէժինդրութեան և հալածանքին:

Ս. Էջմիածինը՝ այսպէս բարոյապէս և նիւթապէս քայքայուած և կաղմալուծուած, միաբանական ամէն կարգ ու սարք ոտնակոխ եղած, և Միաբանութիւնը անձնական նախանձոտ վէճերով ու կռիւներով անմիաբանութեան օժախ մը դարձած էր, երբ յաղթական կամարներու տակէ անցնելով, և մեծահանդէս ուսանանքով Մայր Աթոռ ժամանեց, որդացեւ Հայրապետը Իզմիրեան:

Իզմիրեան Հայրապետ իր պաշտօնին մէջ. — Բարեկիշատակ հանդուցեալ Կաթողիկոսի հետ՝ 909 Մայիս 23ին մեկնելով Պոլսէն դէպ Օսման, ի Բեդերապուրկ ներկայանալէ վերջ Ռուսիոյ մեծազօր կայսեր. Մոսկուայի, Նոր-Նախիջևանի, Պաքուի, Թիֆլիսի, Աղեքսանդրապոլի, Սնիի ճամբով 909 Յունիս 28ին հանդիսաւորապէս մուտք գործեցինք Ս. Էջմիածին:

Զանց կ'ընեմ պատմել պատմական և փառաւոր այս ուղեւորութեան մանրամասնութիւնները, որովհետեւ «Հիւսիսային ուղեւոր» ստորագրութեամբ օրը օրին արդէն երկարօրէն նկարագրած եմ «Բիւզանդիոն» հայութեան մէջ:

Երբ Մտանք Էջմիածին, ապա՝ քէն՝ Մայր Աթոռին բարոյական մթնոլորտը, նման դուրսի յուլիսեան հեղձուցիչ տօթին, յոյժ ճեշող էր և բոլոր գործոց քառասփն վիճակը սլարդապէս յուսահատեցուցիչ:

Բայց, յուսովրէպ չընելու համար Ազգը, առանց յուսահատելու գործել պէտք էր:

Իզմիրեան Հայրապետ՝ Ս. Էջմիածնի աւարն ու տւերն — իւր բառերն են — իւրովսանն հիմնապէս դարձանելու հաստատ մտադրութեամբ սկսաւ գործի:

Հովուապետի իմաստուն հեռատեսութեամբ, ուղեց նախաւառջ իրազեկ ըլլալ Մայր Աթոռի իսկական կացութեան, գիտակցաբար ձեռնարկելու համար յոյժ պատասխանատու հայրապետական իւր պաշտօնին: Որ այլապէս Ազգին ճակատագիրն վարել ըսել էր:

Այս նպատակով դիմեց Ս. Էջմիածնի պաշտօնական միակ մարմինն՝ Սինոդին, եւ հայրապետական իշխանութեամբ հրամայեց որ Սինոդը շուտով պատրաստ ու իրեն մատուցանէ ֆողաքեր եւ մանրամասն տեղեկագիրք Մայր Աթոռին բարոյական, կրթական եւ տնտեսական վիճակին:

Ընդհուպ հաղորդուեցաւ հայրապետական հրամանը, և Սինոդը խոտաւայաւ հաւատարմօրէն և անվերապահ կերպով, պարզել Ս. Էջմիածնի բարոյապէս և նիւթապէս լինած ու քայքայած կացութիւնը, պայմանով որ պաշտօնական այս տեղեկագիրք իւր անձին պատկանի:

Սինոդականք՝ ըստ իրենց ձեռնհասութեան, տեղեկագրի գանազան գլուխները իրենց մէջ բաժնելով, գործի ձեռնարկեցին, անշուշտ Մայր Աթոռի ապագայ բարեկարգութեան նախանձախնդրութեամբ, և ճշգրիտը ըսելու հաստատ մտադրութեամբ:

Սինոդի արքեպիսկոպոս և վարդապետ անդամները, յոյժ գովելի փութաջանութեամբ եւ կատարեալ անկեղծութեամբ, լրացուցին իրենց վիճակեալ տեղեկագրի պատրաստութիւնը, ու 1909 Յունիս 12 թուակիր կարճ յիշատակագրով մը, մատուցին Իզմիրեան Կաթողիկոսին:

Հոգեւոյս հանդուցեալը՝ Բիւրականի ամառանոցին մէջ, շուրջ երկու ամիս, խորապէս ուսումնասիրելով Սինոդին պաշտօնական այս տեղեկագիրք, իրազեկ եղաւ անապասելի և ցնցող այնպիսի գծադղ յայտնութիւններու, որ իւր օծումէն 8-10 օր առաջ ստիպողական զսաւ նոյնութեամբ տարագրել տալ սոյն տեղեկագիրք ըսելով. «Հրատարակել պիտի տամ այս ամէնը, որ Ազգը

գիտնայ քե ի՛նչ դժուարին, եւ դժբաղդ պայմաններու մեջ կոչուած եմ պատօճօնիս, միանգամայն ամենքիս հասկընան քե, էջմիածինը իրապէս ի՛նչ սղբալի կացութեան մեջ է:»

Եթէ- Հայրապետը կարող ըլլար հրատարակել, ինքնին առած պիտի ըլլար բացատրութիւնը Կաթողիկոսական տեղակալին ըսած իւր սա խօսքերուն թէ. «Ազգից տունը կը փանդուի կոր...»

Բայց դժբաղդաբար. Կաթողիկոսի օրինական այս բաղձանքին դէմ, ծառայան բոլոր Սինոդականք, վախնալով որ՝ տակէ իրենց վարկարկում կրնայ զաւ: Զի իրենց ստորագրութեամբ և գրաւոր խոստովանութեամբ, իրենց դատարարութիւնը փութացուցած պիտի ըլլային:

Սինոդականներու՝ պատշաճ ձեւականութեամբ, ունեցած դադանի ընդգլուծմը, և նոյն օրերուն պատահած վրդովիչ միջոցէպեր, այն ատիճան յուսահատեցուցին ձերունագարդ Հայրապետը, որ ճարահատ իր օծումէն մէկ շաբաթ առաջ փութաց պատրաստել իր հրաժարագիրը(*) հայրապետական Արքեպիսկոպոսին, առաջադրելով հետաւոր վանք մը քաշուիլ, խաղաղօրէն աղօթելու համար:

Սինոդականք, ա՛յլ աւելի վրդովուեցան, խորհելով որ այսպիսի կանխահաս և աննախընթաց հրաժարական մը, կրնայ զիրենք Ազգին՝ մանաւանդ Պատմութեան առջեւ պատասխանատու թողուլ ու դադանիքի քօլը պատուել: Ուստի փութացին ողորդել ձերունագարդ Հայրապետին վշտակոծ սիրտը, և ծանր անդառնալով իւրեանքը մատնանիլ ընելով, յետ առնել տուին հրաժարագիրը:

Յաւ է ըսել սակայն, թէ յաջողեցան արդիւիւ տալ նաեւ Սինոդի տեղեկագրի հրատարակութեանը: Ասոր տեղ՝

(*) Մահուանէն վերջ Հայրապետի զրաւեղանին զգրուեցան նաեւ 2 հրաժարագրի պատճէններ: Բայց ասոնք տարբեր են, զի վերեւ յիշուածը նախ քան օծումն է, մինչ միւս երկուքը յետ օծման է:

խոստացան նոր տեղեկագիր մը պատրաստել, աւելի մեղմացուցիչ կերպով, և անշուշտ աւելի վարդապետն երանգներով, որպէսզի իրենք պատասխանատուութեան չ'ենթարկին: Զարմանալու չէ, եթէ լսեմ որ Հայրապետը վախճանեցաւ, և դեռ իրենք նոր տեղեկագիր պիտի պատրաստեն: Այդ ամէնը՝ պարզապէս վանականներու լաւուկ խաղ մըն էր, նպատակին՝ տեղեկագիրը թաղել էր, որ սակայն Կաթողիկոսին վախճանմամբ այժմ իմ միջոցաւ յարութիւն կ'առնէ:

Այժմ երբ ոչ եւս է Հայոց տարաբախտ Հայրապետը, ու երբ նա՝ այլ եւս պատմութեան կը պատկանի, ես կը հրապարակեմ սոյն սինոդական տեղեկագիրը. դորձադրելու համար իւր մեծագոյն փափաքը:

Եւ այն խոր համոզումը ունիմ, թէ Ազգիս ծառայութիւն մը կը մատուցանեմ, թէ ըրածս վնասակար անգաղանապահութիւն մը չէ: Այլ ընդհակառակը օգտակար, զի եթէ սոյն տեղեկագրին հրատարակութիւնը վնասակար ըլլար, հանդուցեալ Հայրապետը այնքան անձկանօք չպիտի ուզեր զայն հրապարակել տապաքուծութեամբ:

Բայց որովհետեւ ընթերցողներէս 99 տոկոսը՝ անտեղեկ են վանքերու պզտոր միջոցորտին, և չեն զիտեր երբէք թէ, ի՛նչ ըսել է վանք և վանական. սինոդական տեղեկագիրը պահանջուած կերպով հասկնալու համար, ստիպողական կը դանձմ նախ՝ տեղեկութիւններ տալ Մայրավանքին ներքին կարգ ու սարքին, և վանականներու հանդէպ Հայրապետին և հանդէպ իրար ունեցած յարաբերութեան մասին:

ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Բ. Մ Ա Ս

ԱՐԳԻՒՆՔ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԵԱՆՑ

Յառաի է ըսել որ, Ս. Էջմիածինը իւր անմիջական հակադրութեան տակ ունենալով, վեց մեծ առաջնորդական թեմերու մէջ, Պոլսեցիացի թողարկեալ, վ. ց հոգեւոր գալրանոցներ, ոչ միայն չի հասցըներ եկեղեցական պաշտօնականներ, այլ եղածներն ալ հետզհետէ կարգաթող կ'ըլլան: Ռուսահայոց մէջ ա'յնքան եղական դիրք մը ունեցող Թիֆլիսի Ներսէսեան գալրանոցը և Էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանը, հակառակ բարոյական և նիւթական ա'յնքան մեծամեծ զոհողութիւններ սպառելուն, ոչ թէ հոգեւորականներ չեն պատրաստեր, այլ բոլորովին ընդհակառակն է, այսինքն հոգին և հոգեւորը արհամարհող և նիւթը ու նիւթականը պաշտօններ: Մասնաւորաբար Գէորգեան ձեմարանի մասին իմ ըսածները զիւրութեամբ արդէն պիտի հաստատուին, երբ յիշեմ քիչ յետոյ Սինոդի տեղեկագրին ձեմարանի յատուկ մասը:

Սակայն կը կանխեմ այժմ յիշել թէ, միայն այս վերջին տարուան մէջ երեք ուսեալ և երկուստարգ վարդապետներ և մի քանի սարկաւազներ խաղառ թողուցին եկեղեցականութիւնը և ինքնակամ հեռացան:

Պատճառը՝

Որովհետեւ Մայրավանքին մեջ հոգեւոր կեանք համարեայ քի գոյութիւն չունի:

Պէտք է զարմանալ՝ եթէ իբր ճշմարտութիւն ըսեմ

թէ, հակառակ անոր որ, Էջմիածնի մէջ մշտապէս կ'ապրին 50-է աւելի արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ և վարդապետ միաբաններ, կիւրակէ օրեր հապիւ պատարադիչ կը ճարուի:

Ես անձամբ կը տեսնէի թէ, Ինչպէս Մայր Աթոռի լուսարարապետ Դիւնիս եպիսկոպոս, միաբաններու սենեակներուն դրան տալ կը զեգերէր, պատարադիչ փրնտրուելով: Իւրաքանչիւր միաբան, որ և իցէ սին պատճառաբանութիւն մը ընելով իւր դրացին ցոյց կուտար: Մայրավանքին մէջ, արդէն կարգապահութիւն չէ մնացած, որ կարելի ըլլայ գոնէ հերթապահ պատարադիչը հարկադրել պարտականութիւնը կատարելու, իբր հոգեւորական:

Որով միշտ նոյն միաբաններն են որ պատարադիչ կը մնան: Ասանք կամ շատ ծերերն են և կամ զգեց միաբաններ:

Մայր Տաճարի համար պատարադիչ չգտնուիլը թեւեւ այսքան վրդովիչ չ'ըլլայ, քան եթէ յայտնենք թէ, շաբաթուայ մէջ հազիւ 1-5 միաբան կը հաճի իջնել Մայր Տաճար մասնակցելու համար սովորական ժամերգութեան: Իսկ կիւրակէ օրեր 5-10 միաբաններ միայն ներկայ կ'ըլլան պատարադին, յաճախ կէսին թողնելով վախելով:

Բազմիցս՝ անձնական հետազոտութեան համար Տաճար իջած եմ և դիտած, որ միշտ նոյն միաբանները Տաճարը կը դանուին, այսինքն կամ շատ ծերերը և կամ շատ սղեաները:

Ուսեալ միաբան վարդապետներ գիտեմ, որ 10-15 տարուայ հոգեւորական ըլլալով հանդերձ կը պարծին թէ պատարադելու վարժ չեն... և թէ, մի քանի տարիէ ի վեր պատարադած չեն...:

Հոգեւոր կեանքի օրատօրէական այս աստիճան թուլացմամբ և այլ պատճառներով շատեր հետզհետէ կը

թողուն և կը հեռանան : Ասով Էջմիածնի Միաբանութիւնը իր հոգեւոր կոչման բարձրութենէն ա՛յնքան շատ հեռացած է որ, -Մայրաւանքը այժմ հասած է խկապէս բարոյական հոգեւոր մանկութեան եզրը : Կան՝ որ միայն սքեմով եկեղեցական են, և որ դիւրին է ճշդել մէկ ակնարկով :

Սակայն յանուն ճշմարտութեան պարտականութիւն կ'զգամ յիշելու նաեւ Միաբանութեան այն պատուարեր բացառութիւնները, որոնք ոչ միայն Մայր Աթոռի Միաբանութեան, այլ ամբողջ Ազգին փառք և պարծանք կրնան համարուիլ, հոգիի, մաքի իրենց ազնիւ ձիրքերով :

Կը ճանչնամ երխոասարդ վարդապետներ, որոնք ցարդ օգտակար և ուզգամիտ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած են, զերծ որ և է արդար քննադատութենէ : Հաճոյքով կ'արձանագրեմ այս պարագան. պէտք տեսնելով չհշտել նաեւ թէ, հազիւ մատի վրայ կրնան համբուիլ այս կարգի պատուարեր միաբանները, և թէ՝ «մէկ ծաղիկով դարուն չգար» գաւառական ասոցուածքը շատ լաւ կը յարմարի այս բացառութիւններուն :

Որպէսզի, մօտէն թէ հեռուէն Էջմիածինը ճանչցողները՝ չափողանցութիւն չհամարին զրօծներս, հարկ է յիշեմ նաեւ թէ Էջմիածինը տօնական և հանդիսաւոր օրեր պատկառելի երեւոյթ մը կ'առնէ. երկշաբթ 40-է աւելի վեղարաւորներու շուրջ թափօրը, երբ ի դուռն ունենալով ընդհանրական Հայրապետը, ծանրաքաջ կը յառաջանայ դէպի Մայր Տաճար, անկարելի է խոր արպաւորութիւն չկրել :

Սակայն հարկ է գիտնալ թէ տարուան կամ տարիներու մէջ հազուադէպ բացառութեամբ այս կարգի հանդիսաւոր երեւոյթներ կը տեսնուին, և պէտք չէ անմիջապէս հեռեցնել թէ, ամէն ինչ կանոնաւոր է Էջմիածնի մէջ : Այս կարգի հանդէսներ պարզապէս ոսկի փողի փէլու կը ծառայեն Հայ ժողովուրդին, պարտկելու հա-

մար իրենց ներքին խռովայոյց վիճակը : Ստոյգ է թէ Էջմիածնի Միաբանութիւնը կատարեալ մասնագէտն է այս կարգի ուսուցիկ և անամօջ հանդէսներու, որոնք միայն միամիտները, և կամ մի քանի օրուան համար, Մայր Աթոռ պաշտօնական պարտականութեամբ եկողները խաբելու կը ծառայեն :

Երբ անցնին հանդիսական այդ բացառիկ օրերը, կրկին Միաբանութիւնը անձնատուր կ'ըլլայ իւր վանական կերքերուն և կոխերուն. թաղուելով աչքէ ու տկանջէ հեռու իւր մենաստանի խոր լուսթեան և մութեան մէջ :

Կ'ըսուի թէ, այս պատճառով է որ ժամանակին Սինոդը և Էջմիածնի Միաբանութեան մեծագոյն մասը, ժողովրդեան երթեւեկէն հեռու մնալու և յոյժ հաւանական հետադուրթեանէ ու քննադատութենէ ազատելու համար, արդիւք եղած են որ՝ Ազեքսանդրապոլէն դէպի Երեւան երկարող երկաթուղին Էջմիածնէն չանցնի, և 1² ժամ հեռու առանձին կայարան չինուի. դժուարացնելու համար երթեւեկը . . . :

Թէ որքան ստոյգ է չեմ գիտեր, սակայն կը հաւատաւեմ թէ, հին մի քանի միաբաններէ անձամբ լսեցի, որոնք այս պատմելով՝ իրենց հեռատեսութեան . . . մեծագոյն ապացոյցը կը կարծէին տալ ինձ : Յաւալի՛ միաբնութիւն . . . :

Երբ Ս. Էջմիածնի մէջ հոգեւոր կեանքը այսքան մոռած է, այլ եւս կարելի է երեւակայել թէ շրջակայ հայաշատ քաղաքներու, աւաններու և գիւղերու մէջ, ի՞նչ ողբալի վիճակ կրնայ տիրել :

Ի դէպ է յիշել աստ՝ աւետարանական սա խօսքը. «Դուք եք աղ երկրի, ապա բէ աղն անհամի, ի՞նչ յաղիցի :» Մատթ. Ե. 13 :

Ոչ ոք կրնայ հերքել թէ՝ Էջմիածնէն մէկ քանի ժամ հեռու Սալարանի և Շիրակայ դաշտի 30-60 դուստ

հայաբնակ մեծ ու փոքր գիւղեր, բոլորովիւ զուրկ են հողեւոր, բարոյական և կրթական ամենատարրական խնամքէ:

Այս մասին պնդելու իրաւունք ունիմ, որովհետեւ հիւանդ վարդապետ մը տեսնելու պատրուակին տակ, ես անձամբ այցելեցի Ապարանի մէկ քանի գիւղերը, և զարմացայ գիւղացիներէն լսելով որ, Ապարանի 28 գիւղերուն ոչ մէկին մէջ դպրոց գոյութիւն ունի: Հնայած որ մեր լուսաւոր Մայր Ս. Էջմիածնէն հազիւ 4 ժամ հեռու են: Զանց կ'ընեմ յիշել հոս գիւղացոյ հողեւոր, բարոյական և կրթական ամենաողբալի վիճակը. զի քիչ օրէն, այս ամէնը մանրամասնութեամբ լոյս պիտի ընծայեմ «Ռուսահայոց արդի վիճակը անուն» իմ հրատարակելի գրքին մէջ: Միայն չեմ կրնար չյիշել դռնէ ստ պարագան որ, գիւղի քահանայն ի ներկայութեան գիւղացիներու, կը յայտնէր ինձ գեղջկական պարզութեամբ թէ, «ի սկզբանէ անտի դպրոց ունեցած չենք, եկեղեցինիս փլուս և ես ալ նիւթապէս կործանեմ եմ. որովհետեւ ո՛չ կնուէրքի, ո՛չ ալ հարսանիքի կը կանչեն զիս:»

«Հինդ տաւր տարիէ ի վեր սովորութիւն եղած է մեղանում հարաւ առանց պատիւ կամ առանց քահանայ կանչելու, տուն տանիլ հարսանիք ընել և ապրիլ...» Ինչպէս ըսի այս մասին մանրամասնօրէն արդէն գրած եմ յիշեալ երկասիրութեան մէջ, ուստի աւելորդ կը համարիմ երկարել հոս:

Չեմ գիտեր տակէ աւելի ի՞նչ ապացոյց կրնայի տալ Էջմիածնի Միաբանութեան անցուցած ծոյլ և յոյլ անօգուտ կեանքին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱԿՈՐԳԻ ԵՐԿՈՒ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Որպէսզի Էջմիածնի մէջ անլուծելի կարծուած շատ մը խնդիրներու, կռիւներու և վէճերու պատճառական առեղծուածը հնար բլլայ լուծել, պէտք է այժմ մանաւանդ խօսիլ Միաբանութեան մէջ, տառնակ տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունեցող հակառակորդ երկու կուսակցութեանց վրայ: Հարկ կ'այ արդեօք յիշելու, թէ Մայր Աթոռի մէջ չեղոք միաբան գտնել, եթէ ոչ անհնար, գտնէ յոյժ հազուադէպ է: Չեղոք են միայն անոնք՝ որ ամէն արժանիքէ և ձայնէ զուրկ մեքենական պարզ կամակաւորն են իրենց պաշտօնին. վանական ներքին ձեռտական աշխատութիւններուն մէջ:

Կուսակցութիւն ըսելով պէտք է հասկնալ Հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն մասնաճիւղերը, այլ վանական ներքին միաբանական խմբակցութիւններ են:

Ասանք կը կրեն նաեւ դրսեցի և ներքեցի անունները: Դրսեցիները անոնք են, որոնք մասնաւոր փափաքով՝ իրենց չափահասութեան տարիքին եկած են Էջմիածին, և վարդապետ ձեռնադրուած: Ներքեցիները անոնք են, որոնք սղայ հասակի մէջ ձեռնարան մանուկով, յետոյ եկեղեցական տաղարէզը ընդգրկած են, և նոյնպէս վարդապետ ձեռնադրուած: Այս պատճառով ներքեցիները կը կոչուին նաեւ ձեռնարանականներ:

Այս երկու հակառակորդ կուսակցութիւններն են իրապէս առանցքը Էջմիածնէն ներս ու դուրս խաղացուած շատ մը խաղերուն և դաւերուն...:

Փոյթ չէ որ, հակառակորդի ի վնաս սարքուած խաղերէն, միշտ տուժէ նաեւ Մայրավանքը կամ Աղղը:

Վանականները արդէն թշնամական միջոյններու մէջ

ընտրութեան երբէք չեն սիրեր ընել, բաւ է որ իրենց նախանձորդը յազմահարեն:

Միաբանական երկու հակառակորդ կուսակցութեանց պետերն են՝ Կարապետ և Մեարտոկ եպիսկոպոսները, անդրանիկ եպիսկոպոսական ձեռնադրեալները Իզմիրլեան Հայրապետին:

Յաւալի է ըսել թէ, այս երկու վանական կուսակցութիւններու պառակտումը գաղափարական չէ, այլ անձնական:

Բարի նախանձի ազնիւ պայքար չէ, այլ չար նախանձու շուկայիկ կռիւ:

Կարապետ եպիսկոպոսի ձեռնարանական կուսակցութեան կը պատկանին Յուսիկ, Գարեգին, Բենիկ, Արտակ և Նրուանդ վարդապետները: Այս վերջինը աւելի կատաղի պայքար մղելով Իզմիրլեան Հայրապետի դէմ, էն վերջը դայրայած՝ թողուց սքեմը և հեռացաւ Վանքէն: Այժմ իբր պարսն Նրուանդ՝ Աղեքսանդրապոլի Ազգ. վարժարանին մէջ կ'ըսեն թէ ուսուցիչ է:

Թէպէտ համալսարանական վարդապետ, կրնար Ազգին օգտակար ըլլալ, բայց ինքզինք կառավարելու ընդունակ չըլլալով՝ վիժած ապաղայ մը ունեցաւ, վանական պղտոր միջավայր մը գուցէ իյնալուն համար:

ձեռնարանական այս կուսակցութեան պատկանող բոլոր յիշեալ վարդապետները, գերմանական և ռուսական համալսարաններու մէջ ուսում առած, և Գէորգեան ձեռնարանի նախկին չըջանաւարտներէն են:

Ասոնցմէ չինքը աշակերտած են Օրմանեան արքեպիսկոպոսին, երբ այս վերջինը Մայր Կաթողիկոսի հրաւիրանօք 1887-ին աստուածաբանութեան ուսուցիչ կարգուեցաւ Գէորգեան ձեռնարանին: Բայց հազիւ տարի մը պաշտօնավարած, Ռուս կառավարութեան պահանջմամբ դարձաւ Պոլիս:

Այս պատճառով է որ ձեռնարանական այս վարդա-

պետներու կուսակցութիւնը, թունդ պաշտպան եղած է և է՝ Օրմանեան արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսական քանախառնութեան, որը 1887-էն ի վեր յարատեւ թղթակցութեամբ միշտ հեռատես... յարաբերութիւն... մշակած է իւր նախկին աշակերտներուն հետ:

Ասոնք՝ Ս. Էջմիածնին կամ Ազգին օգտակարութեան ու յառաջդիմութեան տեսակէտով չէ որ կը պաշտպանեն Օրմանեան արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսական թեկնածութիւնը, այլ որովհետեւ գիտեն թէ, եթէ Օրմանեան արքեպիսկոպոս իբր կաթողիկոս Էջմիածին գայ, կամայ ակամայ պիտի ուղէ երախտագէտ մնալ իւր ընտրութեան աշխատողներուն, և այսպէս իրենց կուսակցութիւնը զօրանալով, լաւագոյն և իւզոտ բոլոր պաշտօնները իրենց պիտի կրնան վերապահել:

Նոյնը կրնամ բնիկ նաեւ համարձակ, հակառակորդ կուսակցութեան համար եւս: Զի ինչպէս կանխաւ բախտանց մէջ փնտուելու չէ գաղափարի կռիւ, այլ միայն նախանձոս անձնականութիւն:

Ի դէպ է յիշել հոս թէ, Մայր Աթոռի ամենաբաղձալի պաշտօնները և աստիճաններն են՝ սինողականութիւն, գլխաւոր հարուստ վիճակներու առաջնորդութիւն, եպիսկոպոսութիւն, կալուածոց մատակարարութիւն... և մանաւանդ վանքապատկան գիւղերու հունձքին ատեն կալաչափ ըլլալ...:

Անձնական փառասիրութեան կամ շահախնդրութեան տենջանօք կը ցանկան ունենալ այս պաշտօնները և աստիճանները և ներքին բաւարար գոհացում կ'ունենան, երբ ձեռք բերեն սոյն պաշտօնները:

Հարկ կը համարիմ չեչտել որ, ուսեալ թէ անուս, համալսարանական թէ պարզ վանական, ո՛ր կուսակցութեան ալ պատկանի, ի՛նչ տարիքի մէջ ալ ըլլայ, անձնական շահերու և սին փառամոլութեան մէջ մը փնտուեն իրենց ներքին յագուրդը, և ոչ թէ ծրագրական ազգօգուտ գործունեութեան մեջ:

Եթէ այսպէս չըլլար, Մայր Աթոռը այժմ յոյժ ծաղկեալ նախանձելի վիճակ մը կ'ունենար:

Ս. Էջմիածնի մէջ՝ անձի, տարիքի և տասնամեկ տարեբութիւն կայ, բայց, ոչ՝ ազնիւ գաղափարի ու օգտակար ձգտումի:

Սակայն պէտք է հասկնալ քեւ, ամենն ալ անարժեք են, ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ, զի ասոր շարժառիթը արժանիքներու պակասը չէ, ալ վանական «պղտոր» միջավայրը, շնորհիւ կարգ ու սարքի եւ վանական խիս կարգապահութեան պակասին:

Գալով Կարապետ եպիսկոպոսի հակառակորդ կուսակցութեան, այս խումբին պէտք է Մաղխաբոս Մեարոյ եպիսկոպոս, որը վերջին անգամ Իզմիրեան Կաթողիկոսին հրաւիրակ եկաւ Պոլիս:

Այս կուսակցութեան կը պատկանին՝ Յուսիկ արքեպիսկոպոս և նորընծայ Եփրեմ ու Խորէն եպիսկոպոսները, ինչպէս և Ամատէրխանի առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոս, ու Սինոդին պաշտպան-փաստաբան Մատթէոս վարդապետ: Հարկ է յիշել թէ, Եփրեմ և Խորէն վարդապետները Մեարոյ եպիսկոպոսի ջանքով եղան եպիսկոպոս, պարզապէս զօրացնելու համար իր կուսակցութիւնը, ապա թէ ոչ Թիֆլիսի առաջնորդին օգնական վարդապետ մը եպիսկոպոս ձեռնադրելու պէտք չկար, ինչպէս և 7 տարուայ ձեռնադրեալ յոյժ երիտասարդ վարդապետ մը, որպիսին է Խորէն վարդապետ, հարկ չկար աճապարանօք եպիսկոպոս ձեռնադրել տալու: քանի որ Էջմիածնի Միաբանութեան մէջ, բազմատարաբար աւելի ուսեալ, աւելի փորձառու, աւելի բազմաբղիւն հին վարդապետներ չեն պակսիր առ այդ:

Մեարոյեան կուսակցութեան թեւարկու պաշտպանն է կաթողիկոսական տեղակալ Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրենեանց, որը՝ թէպէտ ազնուական զերդաստանէ և

ազնիւ մարդ, սակայն չէ կրցած դժբաղդարար չեղոք մնալ և հոտանքէն մզուած է:

Նոյնը կրնամ ըսել նաեւ Պարզեանց Տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոսի համար, որ կուսակից է Կարապետ եպիսկոպոսի խումբին, և պարագլուխ Օրմանեան արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսական քանտիլտայութեան պաշտպան «բառթի»ին:

Մեարոյ եպիսկոպոսի կուսակցութիւնը շնորհիւ իւր պետին, կրցաւ Իզմիրեան Կաթողիկոսի Էջմիածին ժամանած օրէն իսկ, ներքին և արտաքին բոլոր դործերը կեդրոնացնել իւր ձեռքին մէջ: Զի թէպէտ հանդուցեալ բարեյիշատակ Հայրապետին միշտ ցանկութիւնն էր չեղոք մնալ, սակայն Մեարոյ եպիսկոպոս վայելած Կաթողիկոսին անսահման վստահութիւնը չարաչար ի գործ կը դնէր, տեղի տալով բուռն դժգոհութեան, մանաւանդ հակառակորդ կուսակցութեան մէջ:

Այսպիսով Էջմիածնի երկու կուսակցութիւններուն մէջ՝ հաւաստարկչաւթիւնը խախտեցաւ Մեարոյեաններու չափազանց զօրանալովը և Կարապետեաններու ծայրատիճան տկարանալովը: Այս պարագան մեծ զայրոյթ յառաջ բերաւ Կարապետ եպիսկոպոսի կուսակցութեան մէջ:

Որպէսզի Մեարոյ եպիսկոպոսի կուսակցութեան մասին կատարեալ տեղեկութիւն տուած ըլլամ, հարկ է նաեւ ըսել թէ, այս վանական զօրաւոր կուսակցութեան գաղանի մննտորն է «ազըլ հօճասին» երկար տարիներէ ի վեր անկողին պառկած անդամաւոր զաւուստ դպիրը, մականուանեալ Սարկաւադ: Սա բնականէն օժտուած խորագիտութեամբ և համալսարանական ուսում ստացած, մեծ հեղինակութեամբ կը վարէ յաճախ Էջմիածնի դործերը գաղանի ձեռքով մը, որուն շատեր անդիտակ են: Գալուստ դպիրի սենեակին մէջ կը դարբնուին վանական շատ մը խաղեր և դաւեր, որմէ ոչ ոք սակայն կը կասկածի: Թէպէտ միաբաններէն շատեր կը կռահեն:

Ինչպէս վերեւ բաժնի, այս երկու հակամարտ կուսակցութիւններուն անհաւատարակչիւ պայքարին հետեւանօք էր որ, Կարապետ եպիսկոպոսին «բառթի»ն արածութեամբ, զիմնց դատապարտելի ծանօթ վերջին ծայրացիութեան, որ մանրամասնութեամբ արձագանդ գտաւ ընդէն. հայ մամուլին մէջ, Հայրապետի մահուանէն ետք:

Կարապետ եպիսկոպոս զայրացած կը թուր ըլլալ՝ Էջմիածնի մէջ տիրող Մեսրոպեան ընթերցէն, որ վերջին անգամ Թիֆլիսէն դարձին, ոսնակոխ ընկելով ամէն պատշաճութիւն, սպառնական ոճով հրաժարական կուտայ Ատրպատականի առաջնորդութենէն, հանդէպ ընդհանրական Հայրապետին գտնուելով այնպիսի դատապարտելի ընթացքի մը մէջ, որ երբեք չսխալուի կրնայ արդարեալ պատմութեան առջեւ, ինչ ալ ըլլայ իր դժբաղատճառները:

Անշուշտ ճիշդ պոյսէս խորհրդածելով էր որ, Կարապետ եպիսկոպոսի յուզումնալից հրաժարագրի պարագան ընկելու համար կազմուած քննիչ յանձնաժողովը, դատապարտեց Կարապետ եպիսկոպոսը, հանդէպ ծերունազարդ Հայրապետին բռնած անորակելի ընթացքին համար, չնայելով որ քննիչ յանձնաժողովը մեծաւ մասամբ Կարապետ եպիսկոպոսի բարեկամներէն կազմուած էր:

Այս առթիւ ցաւ է յիշել թէ, Թիֆլիսէն ստացած հաւաստի սղբիւրի մը նայելով, նոյն քաղաքին մէջ նախ քան հրաժարական տալը՝ Կարապետ եպիսկոպոսի նախագահութեամբ տեղի ունեցած գաղտնի խորհրդակցութիւններուն մասնակցած է նաեւ թրքահայ նորընծայ եպիսկոպոս մը: Հանգուցեալ Հայրապետը՝ լսելով այս պարագան, հրամայած է որ թրքահայ եպիսկոպոսը անմիջապէս Պոլիս դառնայ, իսկ Կարապետ եպիսկոպոս փութայ դառնալ Ատրպատական իւր վիճակը:

Բայց այս վերջինը՝ փոխանակ անտալով հայրապետական հրամանին, իւր վիճակը Պարակատտան երթալու,

կը դառնայ Ս. Էջմիածին եւ ծրագրուած հրահանգի մը համաձայն, կ'առնէ իւր դատապարտելի, յանդուդն քալը, որ ինչպէս լրագիրները յայտարարեցին, ողբացեալ Հայրապետին անակնկալ վախճանման յուզումնառթիւ պատճառ համարուեցաւ:

Այս մասին աւելի չեմ ուզեր զրել, զգուշանալով անձնականութիւններէ, որոնք յաճախ քննադատութեան մը խկական արժէքը կը կոտրեն:

Այժմ այս երկու հակառակորդ կուսակցութիւնները կրկին իրարու դէմ լարուած են, Օրմանեան արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսական քանտիտայութեան պատճառով:

Կարապետ եպիսկոպոսի կուսակցութիւնը, ողի ի բուն կ'աշխատի պաշտպանել, Օրմանեան արքեպիսկոպոսին կամ իրենցմէ մէկին հայրապետական քանտիտայութիւնը:

Մինչ՝ Մեսրոպ եպիսկոպոսի բառթին, բուն պայքար կը մղէ Օրմանեան արքեպիսկոպոսի դէմ եւ կ'ուզէ իրենցմէ մէկը միայն ընտրել տալ Կաթողիկոս, առանց այլ եւս ուժ տալու թրքահայ քանտիտայի մը:

Առաջինը՝ Օրմանեան արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսութեամբ կը յուսայ Էջմիածնի մէջ կորսնցուցած իւր զիրքին վերտինէ տիրանալ: Իսկ վերջինը կը վախնայ իւր ցարդ զրաւած ամենազօր զիրքը կորսնցունել:

Ի զուր կը պայքարին, որովհետեւ թրքահայ պատգամաւորներու գերակշիւ քուէն է որ այս անգամ եւս պիտի վճռէ ամէն ինչ:

Ի մէջ այլոց ոլէտք է յիշել թէ, վանական հակառակորդ կուսակցութիւններու անհամերաշխ պայքարին հետեւանօք է նաեւ, որ վերցած է Ս. Էջմիածնի դարեւոր վանական միաբանական սեղանը: Թէպէտ Միաբանութիւնը կ'առարկէ թէ ամսական հարիւր ոսկիի չափ մը ապահովուած է ասով Մայր Աթոռի գանձատան, սակայն իրապէս միաբանական սեղանին վերցուելուն չարժատիքը

ս'չ թէ այս չափն է, այլ Ղազար Փարպեցիի յիշած վա-
նական քինարհնդրութիւնը: Որովհետեւ օրը դոնէ ան-
գամ մը իսկ, չեն ցանկար իրար տեսնել և քաղաքավա-
րական պարզ յարաբերութիւն մշակել իրարմ: Նա: Ապա
թէ ոչ՝ կարգապահական խիստ միջոցներով, կարելի էր
արգիլել հայրկառավարութեան խուժումը դէպի վանական
սեղանաւանդ:

Հանգուցեալ Իգմիրեան հայրապետ՝ Էջմիածին ժա-
մանած օրէն իսկ, շատ փափաքեցաւ որ մայրավանաց
սովորական մակարոցները չմտնեցնելով հանդերձ, միա-
բանական սեղանը վերահաստատէ, որ մի քանի տարի-
ներէ ի վեր խաղաղ վերցած ըլլալով, միայն հանդիսաւոր
բացառիկ օրերու վերադառնաւ էր:

Այլ սակայն՝ Էջմիածնի Միաբանութիւնը երեւութա-
պէս համաժողովականութեամբ հանդերձ, զաղանաբար արդե-
ւիչ ամէն միջոց ի գործ դրաւ, չթողնելու համար որ
միաբանական սեղանը հաստատուելով, իրարու երես
տեսնելու պատենութիւն ունենան:

ՎԵՀԱՐԱՆԻ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱՒԸ

Հիմնական գաղափար մը տալու համար թէ Վեհա-
բան ըսելով ի՞նչ պէտք է հասկնալ, հարկ անհրաժեշտ է
յիշել թէ, մէկ «ծաղկեաց» կոչուած դահլիճէ մը, մէկ
աշխատութեան առօրեայ սրահէ մը և մէկ փոքրիկ նըն-
ջարանէ ու մէկ ճաշասենեակէ բաղկացած է կաթողիկո-
սական յարկաբաժինը: Բայց որպէսզի մեծանուն բնակի-
չին պատճառով չկարծուի թէ Վեհարանը նախանձելի
տեղ մըն է, և համապատասխան Ազգին ընդհանրական
Հայրապետին գիրքին և աստիճանին, կը փութամ բնել
թէ Վեհարանին չորս յարկաբաժինին կահարասեաց ամ-

բաղջ արժէքը հազիւ 200 ոսկի առ առաւելն կրնայ գնա-
հատուիլ:

Առաջին ակնարկով թերեւս ճոխ թուի Վեհարանի
կահարասին, սակայն էտպէս ոչ իսկ բարեկեցիկ ընտա-
նիքի մը տան կահարասներու արժէքը ունի:

Չեմ գիտեր թէ, Էջմիածին՝ որ տարեկան կէս միլիոն
Փրանք ելեւմուտք ունի, և ուր աննպատակ տանեալ
հազարաւոր այնքան բուսկներու աւելորդ ծախքեր և
զեղծումներ կ'ըլլան, ինչո՞ւ դոնէ մի քանի հազար թղ-
չծախսէ Վեհարանի կահարութեան համար: Ամօթ է,
Ազգի՛ն ալ, Ս. Էջմիածնի՛ ալ, որ այնքան անշուք վե-
հարանի մը մէջ բնակի Հայոց ընդհանրական Հայրապետը:

Առ այս՝ առանց մանրամասնութեանց մանելու,
միայն կ'ուզեմ յիշել սա միջադէպը. «Երբ հանգուցեալ
Կաթողիկոսը Էջմիածին ժամանման առջի օրերուն, Վե-
հարանին մէջ անգամ մը «քանէքէ»ներէն մէկին վրայ
նստիլ կ'ուզէր, բազմոցին ոտքը կոտրեցաւ, նստարանին
չափազանց մաշած և փայտեայ մասը բոլորովին փտած
ըլլալով: Հայրապետը ինձ դառնալով հեղնօրէն ըսաւ.
«Ինչի՞ս Վեհափառ եմ, բազմոցս իսկ փտած է...»

Արդէն յաճախ հանգուցեալ Կաթողիկոսը մինակ
եղած ժամանակնիս, իրեն տրուած սովորական տխրոս-
ներուն և պատիւներուն ակնարկելով կ'ըսէր. «Վեհա-
փառ, Վեհափառ կ'ըսեն... և ես այս Վեհարանին մէջ...
կատարեալ կամաւոր բանտարկեալ մըն եմ... ինչ որ է
թուշուն մը վանդակին մէջ, ես նոյնն եմ հոս... դուրսը
ուղածնին կ'ըսեն... և ներս գալով ուղած կերպովն...
կը տեղեկացնեն...» Հետեւապէս կարծեմ իրաւունք
ունիմ երբ ըսեմ թէ՝ ամենայն Հայոց ընդհանրական Հայ-
րապետը, Վեհարանին մէջ կատարեալ բանտարկեալ մըն էր:

Արդարեւ դուրսը, այսինքն Մայրավանքին մէջ ու-
ղած խաղերնին կը խաղան վանականները և ու է չքմե-
ղացուցիչ եղանակով մը խնդիրները... կը հասկնան Վե-

հարանը վաղուց Հայրապետին, որ վատահելի և հաւատարիմ անձ մը հունենալուն, չկրնար ո՛չ քննել և ո՛չ ստուգել իւր լսածները :

Կաթողիկոսական դիւանապետին և յաճախ ազդեցիկ սինոդականներու պատուաւորութենէն և բարեխղճութենէն կախուած է գործոյ բարւոք ընթացքը, և Հայրապետին անձնական հանդիսար : Այս մասին բախտաւոր եղած է երջանկայիշատակ Գէորգ Գ. Կաթողիկոսը : Զնորձիւ իւր ձեռնասուէն և հաւատարիմ Դիւանապետին Մանկունի Սրբազանին :

Որքա՛ն ալ Էջմիածնի միաբանները, հաւատացնել ուղեն թէ խորին յարգանք և պատկառանք կը վերաբերին դէպի Հայոց ընդհանրական Հայրապետը, մօտէն գիտցողներու համար դադանիք մը չէ, թէ այս ամէնը պատիր երեւոյթներ են, և իրապէս Էջմիածնի միաբանները մեծ մասամբ, մանաւանդ սինոդականները և ազդեցիկ վանականները հաւատարէ հաւատար կը վարուին Վեհաբանի Բանաստեղծաւորին հետ, որուն բանաստեղծներն ըլլալ կը թուին :

Միաբաններու դէպի Վեհաբան վերաբերման հասկանիչը կրնամ տալ, երբ յիշեմ թէ վանականները հեղհորէն վիհարան կ'ըսեն : Պարզ բառ մը, որու մէջ կ'արտացոլայ միաբաններու արհամարհող հոգեբանութիւնը : Հարկ է խոստովանիլ որ, եթէ հանդիսական օր մը Հայոց Հայրապետին 40-50 վեղարաւորներու փառաւոր թափօրով մը Վեհաբանէն Մայր Տաճար իջնալը Մայրաւանուց ներքին քառասյին վիճակին անձանթ մը տեսնէ, խոր ապաւորութիւն կը կրէ և կ'զմայլի Մայրաւանուց մէջ տիրող կարգ ու սարքին ? Վրայ : Սակայն չուտով պիտի սթափի, երբ վերահասու ըլլայ իրերու դժբախտ վիճակին, և համոզում գոյացնէ յայնժամ թէ, այդ ամէնը ժողովուրդը խաբելու և ներքինը պարտիկու սահմանուած վանական սովորական խաղեր են :

Սակայն ցաւովի է բռնել, որ Էջմիածնի Միաբանութիւնը, հանդէպ Իզմիրեան Հայրապետի, ոչ իսկ սովորական այդ յարգանքը ցոյց տուաւ : Սոր մեծագոյն և անհրքիւ տալացոյցը արդէն տուաւ լազմադարձար Հայրապետին յուզումնաւիթ, անակնկալ և արագամ մահուան պարագաները քննող պաշտօնապէս կարգեալ քննիչ յանձնաժողովը, իր հետեւեալ սա վճիռովը .

1. «Կարապետ Եպիսկոպոսին Հայրապետին մասնացած հրաժարականը, Ասրպասականի առաջնորդական պատգոհէն, ըստ ոճի եւ կարգապահական տեսակէտի անբոյլասրելի է :»

2. «Պախարակելի է եւ Էջմիածնի Միաբանութեան Մեծագոյն մասի վարմունքը հանդէպ հանգուցեալ Կաթողիկոսի :»

Չեմ գիտեր թէ, յարգելի ընթերցող, ասկէ աւելի ի՞նչ անժխտելի տալացոյց կրնամ տալ իրր հաստատութիւն վերեւ ըսածներու :

Պաշտօնապէս կարգեալ քննիչ յանձնաժողովոյ բացորոշ այս երկու վճիռները, որքան ալ դուռնած պաշտօնական կուռ ոճով, ինքնին դատապարտութիւնն են Էջմիածնի անկարգապահ և աղերասան Միաբանութեան :

Վանական կեղծիքով օժուէ բարքերու մէջ, հազուադէպ է ընթացքը Էջմիածնի միաբաններէն Արտակ վարդապետի, որ համարձակած է աստձի քննիչ յանձնաժողովի ընել հետեւեալ յայտարարութիւն .

«Դուք այսեղ կը մեղադրե՛ք միայն Կարապետ Եպիսկոպոսը եւ Բենիկ վարդապետը, լաւ գնեցե՛ք եւ կը տեսնե՛ք որ կան շատ ուրիշներ, որոնք շարունակ վիշտ կը պատճառեն ձերու Հայրապետին : Ամենայն Հայոց Հայրապետը երբ Վեհաբանէն կ'իջնէ Մայր Տաճար երթալու, կամ Տաճարէն Վեհաբան, ոչ ոք միաբաններէն չէր առաջնորդէր զայն, ոչ ոք Հայրապետին առջեւ կ'իյ-

նար, բացի ծերունի Սուփաս արհեստիսկոպոսէն(*) ու միայնակ վեհափառին առջեւ կ'իյնար: Միքէ զայն շրջապատողներէն իրեն վիճոս հասցնողներ չկա՞ր, ֆննցեմ եւ դուք կը տեսնէիք, որոնք են իսկապէս մեղաւորներ:»

Այս խօսքերուն վրայ, քննիչ յանձնաժողովոյ անդամներէն Յ. Թումանեան կը բացատրանէ.

«Աւելի գեշ, մենք մինչեւ հիմա կը կարծեինք քե մեղաւոր են մեկ կամ երկու հոգի, այժմ հասկցուեցաւ որ շատեր մեղաւոր են, ֆննցեմ ուրեմն այս ամէնը:»

Ահա, պաշտօնական ժողովի մը մէջ անցած ցնցող յայտնութիւններ, որուն արձագանգ եղան Պաշտօնային թերթերը, Թիֆլիսի «Հարիզան»-էն եւ «Մշակ»-էն արտատրուելով:

Ասով, Միաբանութեան մեծազոյն մասը ինքնին դատաւարութեան տակ կ'իյնայ, որ թերացած է հանդէպ հանդուցեալ Հայրապետի գոնէ ձեւականօրէն ունեցած յարգանքի տարրական պարտականութեան մէջ:

Այլ եւս ենթադրելու է թէ, Էջմիածնի Միաբանութեան մէջ տպերատոնութիւնը ի՞նչ աննախնայ չափով մատուցեալ հասած է որ երեւոյթներն իսկ փրկել չեն փորձեր:

Իւրաքանչիւր պետական, վարչական, կրթական, վաճառականական մեծ ու փոքր վարչութեանց մէջ, նպատակին ծառայելու առաջին պայմանը կարգապահութիւնն է: Մանաւանդ զինուորական վարչութիւններու եւ բանակներու յաղթութեան առաջին պայմանը կարգապահութեան ոգին է. եթէ չպահպիր այս շինարար եւ իրե-

(*) Սակայն լրագիրները միեւնոյն ատեն գրեցին թէ, Սուրբաս Սրբազան Հայրապետին վերջին հիւանդութեան հիւանդատէս չերթալէ զատ մայրաքաղաքի գեղազօրծին քանիցս կը հարցնէ թէ. «Վեհափառին անցագիրը հանցե՞ր»: Հետեւապէս Սրբապետ վարդապետի Պարզեանց արքեպիսկոպոսի այս յարգանքի մասին ըրած յայտարարութիւնը կը ֆնայ երկրայական:

քամերձ ոգին, յաղթութեան հաւանականութիւնը մեծ մասամբ ապահովուած է:

Ճիշդ այսպէս, եթէ Մայր Աթոռի Միաբանութիւնը վանական ներքին կանոնադրութիւն մը ունենար, — բայց ունեւոր միայն չբուեր — եթէ կէս առ կէս գործադրուէր, եւ կը կարծեմ թէ այս դժխախտ պարագաներէն մեծազոյն մասը տեղի չէին ունենար:

Եւ այն խոր համոզումը ունիմ թէ, Ս. Էջմիածնի այժմու կազմակերպման պատճառներն իրապէս երկու են:

1. Հակակռօի չգոյութեան պատճառով, հիւրական ծանր զեղծումներ:

2. Ստիպողաբար գործադրելի վանական կանոնադրութեան բացակայութեան պատճառով. կարգապահական ծանր սխալներ, եւ պատշաճութեանց բացարձակ ռեհանաւորում, հանդէպ Հայրապետի եւ հանդէպ իրարու:

Այս մասին գրքիս «Բարեկարգութեան» բաժնին մէջ աւելի ծանրացած ըլլալով, զանց կ'ընեմ հոս մանրամասնել:

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՍԻՆՈՂԻ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Գ. Մ Ա Ս

Հագեւոյս Իզմիրեան Հայրապետի հրամանով պատահաւորաբար, եւ հակառակ հրատարակելու իւր բուռն փափաքին, սինոդականներու ընդդիմութեան պատճառով ցարդ չհրատարակուած այս պատշոնական տեղեկագիրը*,

(*) Այս տեղեկագիրը ձեռք բերուած ըլլալով հանդուցեալ Հայրապետէն, ոչ որ պէտք է այս պատճառով պատասխանատուութեան ենթարկել կամ հալածել:

ստորագրած են Սինոդի նախագահ և Կաթողիկոսական Տեղակալ Տ. Գեորգ արքեպիսկոպոս, անդամք, Տ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Շիրակունի, Տ. Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսէսեան և Տ. Տ. Սահակ, Յուսիկ, Բարդէն ու Մամթէոս վարդապետները:

Սինոդի իւրաքանչիւր անդամ, ըստ իր ձեռնհասութեան, պատրաստած ըլլալով տեղեկագրի յաջորդական գլուխները նիւթի դասաւորութեամբ, եւ արտագրած եմ «խականէն» բառացի կերպով, միայն իւրաքանչիւր գլխու եզրակացութիւնները. կցելով նաեւ իմ անձնական հերագոսութիւններուս արդիւնքը, որ պէտք է բացատրութիւնը համարել, սինոդական տեղեկագրի պաշտօնական կուռ-ձով, և կշռուած բառերով խմբադրուած այս հարագաս վաւերագրին:

Գնահատելի է անշուշտ Ս. Էջմիածնի Սինոդի անդամներուն՝ անվերապահ կերպով առած անկեղծ և համարձակ այս քայլը, որ խելօպէս պատճառ պիտի ըլլայ Մայր Աթոռի հիմնական բարեկարգութեան: Աներկմիտ եմ որ՝ յարգելի սինոդականները, բարենախանձ այս ազնիւ նպատակով, պատրաստած են սոյն տեղեկագրերը՝ հետեւապէս Էջմիածնի վաղուց բաղձալի այժմու բարեկարգութիւնը, միմիայն պիտի պարտինք սինոդականներու գնահատելի անկեղծութեան. որովհետեւ, առանց անոնց ուղղախօս խոսովանութեան, անկարելի պիտի ըլլար Ս. Էջմիածնի քայքայեալ և կաղմալուծեալ վիճակին դրական ասպնոյցը տալ Հայ ժողովրդեան:

Մ Ի Ա Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Տեղեկագիր. — «Ս. Էջմիածնի Միաբանութիւնը կը կազմեն տասը արքեպիսկոպոս, երկու եպիսկոպոս, քսուսառուս և հինգ վարդապետ և երկու սարկաւազ»

«Ս. Էջմիածնի Միաբանութեան կամ Ռուսահայ կուսակցոն եկեղեցականութեան ընդհանուր թիւն է վաթսուս և մէկ, մի թիւ որ անբաւարար է Ռուսահայ մէկ ու կէս միլիոն Հայ ժողովուրդի և Ս. Էջմիածնի վանական, վարչական, մատակարարական և հովուական պաշտօններու կատարման»:

«Յաւալի է ըսել որ, հակառակ այս անբաւարար թուին. վերջին տասը տարիներում ունինք նաեւ աչքի զարնող թիւ մը սքեմը թողնելով եկեղեցականութենէ խաղաւ հրաժարողներու: Ասոնք են՝ Եզնիկ, Թովմաս, Արսէն, Ներսէս, Մաշտոց նախկին վարդապետները, Խնչպէս և Գրիգոր, Սմբատ, Պօղոս, Կոստանդին, Իսրայէլ ձեմարանական սարկաւազները: Ասոնցմէ զատ հրաժարականի խնդիր տուած են Մամբրէ վարդապետ ու Ստեփան, Իսահակ սարկաւազները եւ դեռ կան որ պիտի սան հրաժարական»:

Բացասութիւն. — Թէպէտ Սինոդի սոյն տեղեկագրին մէջ կը յիշուի Մամբրէ վարդապետը միայն եկեղեցականութենէ հրաժարող չորս, սակայն ցաւ է ըսել թէ, այս վերջին տարուան մէջ, բացի Մամբրէ վարդապետէ, կուսակցութենէ հրաժարած են նաեւ Եզնիկ ու Երուանդ վարդապետները: Ասոնցմէ զատ մէկ քանի սարկաւազներ եւս ուրարաթող եղան, որոնց անունը սակայն լաւ չեմ յիշեր որ հոս արձանագրեմ: Նշանակաւիչ է պաշտօնական սոյն տեղեկագրի վերջին սա տողը. «Եւ դեռ կան, որ պիտի սան հրաժարական»:

Տարօրինակ կը զանեմ, որ Սինոդը, իւր տեղեկագրին մէջ յիշելով Ս. Էջմիածնի Միաբանութեան անբաւարար թիւը, չյայտնէր թէ՝ առ այս իբր դարման լինչ միջոցներ ձեռք առած է: Ու նաեւ չեն յայտնէր սինոդականք թէ՝ ինչո՞ւ Էջմիածնի Միաբանութեան լաւ պատրաստուած, թարմ և համալսարանական ուժերը կը թողուն սքեմը և արդարձ կը հեռանան Մայր Աթոռէն:

Այս կարգաթողներէն մէկ քանին հարցախորձեալս
ստացայ՝ հետեւեալ պատասխանը: «Անկարելի է մնալ և
ապրիլ այսքան ճնշող և հեղձուցիչ միջոցաւ: Ի՞նչ
կամ այն է, որ պէտք է համակերպինք և մենք ալ եր-
թանք միւսներուն ճամբէն. և կամ մեր պատուովը
քաջութիւնը այլասերող այս միջավայրէն...»:

Այս խօսքերուն արժէքը կարելի է բնութիւնը, եթէ
ընթերցողս Հոգեւոր եւ բարոյական վիճակ Միաբանու-
րեան, ինչպէս և Յրկու հակառակորդ կուսակցութիւններ
վերադարձին տակ իմ փորձառական խորհրդածութիւնները
անդամ մը: Եւս կարգալ հաճի, ուր երկարօրէն խօսած
եմ Մայրավանդաց մէջ տիրող հոգեւոր-բարոյական անան-
կութեան վրայ: Թերեւս պիտի զարմանայի՝ եթէ հա-
կառակը պատահէր. որովհետեւ Ս. Էջմիածնի ոյժմու
կազմալուծեալ ողբալի վիճակին մէջ, տարբեր արդիւնք
սպասել միամտութիւն է: Կը կարծեմ թէ, իմ դարդը բրած
անպերասպան մերկացումներուն ապացոյցներէն մէկն ալ
կարելի է համարել, հրդեհէ փախողներու նման՝ Էջմիածնէն
սքեմը թողնելով՝ հեռացողներու պարագան:

Սինոդի տեղեկագրի մէջ, մասնաւոր ուշադրութեան
առնուած է նաեւ Էջմիածնի միաբաններու քարոզչական
կարողութենէ զուրկ ըլլալու հանգամանքը: Ահա տեղե-
կագրին իսկական բառերը՝ «Քարոզչութիւնը որ նոյնպէս
խիստ կարեւոր խնդիր է, վաղուց վերացել է, ու այդ
պաշտօնը համարեայ թէ անծանօթ է Միաբանութեան»:

Զարմանալի չէ, եթէ համալսարանական վարդա-
պետներ, բոլորովին անծանօթ են բնագիտութեան և
աւելի ծանօթ բաժակաճառներու:

Որովհետեւ Կովկասահայոց մէջ, քարոզչական բեմ
չկայ. բացի Թիֆլիսէն, որ իրեն սեփականացուցած է
նոյն վիճակին առաջնորդը: Մինչ հանդիսական օրերում,
Էջմիածնի մէջ յաճախ կը տրուին պաշտօնական հացկե-

րոյթներ, որ կը սրէ միաբաններու ճառախօսութեան ըն-
դունակութիւնը:

Ընդհակառակը Թրքահայ կուսակցոն եկեղեցակա-
նութիւնը, Պոլսոյ 51 հայ եկեղեցիներու բեմերը իրեն
ազատ տապալէզ ունի. մշակելու համար իւր քարոզչու-
թեան կարողութիւնը: Բայց դուն ուրեք կը պատահին
հոս՝ պաշտօնական հացկերոյթներ, ուր բաժակաճառներու
վարժութիւն կարողանային ձեռք բերել մերայինք: Այս
առթիւ եւս Սինոդը կը մատնանչէ թերին, առանց դար-
մանը ցոյց տալու սակայն:

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՍԻՆՈԴԸ

Մայր Աթոռի ցարդ թուած հոգեւոր-բարոյական այս
անսպասելի մէջ, երեւութապէս ուժափա ըլլալ կը թուի
Էջմիածնի Սինոդը: Ահա այս մասին պաշտօնական տե-
ղեկագրին բառական լայնութիւնները:

Տեղեկագիր. — «Սինոդի դիւանագիր պաշտօնեա-
նները իննսունական թուականներից սկսած, կը գործեն
Պրոքուրորի իշխանութեան տակ: Ռուս կառավարու-
թիւնը պետական գանձէն կը վճարէ Սինոդին 9 դիւա-
նագիր, գործաւար և քարտուղար պաշտօնեաներուն
ամսաթոշակները: Այս պաշտօնեաները առաջ Սինոդը
ինք կ'ընտրէր, բայց իննսունական թուականից սկսած՝
Պրոքուրորը կ'ընտրէ Սինոդին յիշեալ 9 պաշտօնեաները:»

«Պէտք է տեսլ որ՝ առ հասարակ թէ Սինոդի, թէ
Կոնստանդնուպոլսի և թէ մնացեալ միւս ստորադասեալ
ատեանների գործառնութիւնները վերին աստիճանի դան-
դալ կերպով են առաջ գնում, եւ զերծ չեն բնագիտա-
սութիւնէ»:

Ս. Էջմիածնի Սինոդը, եթէ գիտակից և խղճաւոր

գործունեութիւն մը ունենար, և զեղծանդները բացառապէս կերպով պաշտպանել չուզեր, Մայր Աթոռը այժմ տնայալի տղայի կացութեան մը չէր ենթարկուեր, որու համար հողերոյն կաթալիկութեամբ, օրհասական վերջին ժամերուն արցունքով ստիպուէր է բռնել. Այս Տունը կը քանդուի կոր...» :

Խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ իրաւունք կուտամ ինձ յայտարարել թէ, Էջմիածնի Սինոդի արդի Պրօկուրօրը Փարսապան Օհանջանեան, շատ աւելի նախանձախնդիր է և պաշտպան Մայր Աթոռի բարոյական և նիւթական շահերուն, քան սինոդականները: Քանի՜ քանի՜ անգամներ ներսէսեան լրճի ստին հայազգի և Սինոդի Պրօկուրօրին հետ չըջաղացելու ատեն, սրտի անկեղծ դաւնութեամբ կ'ողբար ամէնօրեայ պատահած զեղծումներուն վրայ:

Յաջա միաբաններու այնքան ինկած է... Սինոդը, որ Մայրաթանուց մէջ մտերմական տեսակցութեաններու պահուն, ամէնքն ալ, նոյնիսկ սինոդականներ, հեղնօրէն և արհամարհոտ շեշտով մը սիկն-օղ կը կոչեն, ինչպէս վեհարանին՝ վիկն-աւան:

Պէտք է զարմանալ եթէ ըսեմ որ, Սինոդը պաշտօնական իւր թղթակցութիւններուն յատուկ՝ «քորեայ»ի տետրակ չունի, և սեւապրութիւնները միայն նոյն նպատակով կը պահուին, որը ստիպան յետոյ գտնելը գրեթէ անհարկ է, կանոնաւոր դիւանատան մը չգոյութեան պատճառով:

Նոյնը կրնամ ըսել նաեւ Կաթողիկոսական Դիւանին համար:

Սակէ զատ Սինոդի «արխիւ»ը աղտոտ նկուզ մըն է, ուր դէզ առ դէզ փռչիներու մէջ թաղուած կը պահուին, խառնիխառն թուղթերու մեծ ու փոքր կապոցներ:

Հանգուցեալ հայրապետին հետ և Սինոդի քարտուղարներու առաջնորդութեամբ, երբ իջնաք այս «արխիւ»

կոչուած նկուզը, Սինոդի յարկաբաժնին մէջ, զարմացանք ամէնքս ալ տիրող անկանոնութեան և աղտոտութեան համար: Դիւանադպիրները իրենք կ'ըսէին ծիծաղելով թէ, «ոչ մի պաշտօնական թուղթ ի հարկին գտնել հնար չէ այստեղ»:

Որովհետեւ շատեր չգիտեն, աւելորդ չպիտի ըլլայ հոս յիշել թէ, Կաթողիկոսը բոս Սինոդի որոշման, կ'ստանայ ամբար 500 բուսլի իբր գրպանի ծախք, և 500 բուսլի եւս խոհանոցի ծախք, այսինքն ամբար մօտ 120 օամ. սակի, բայց ոչ իբր ամսէթոշակ, այլ իբր ծախքերու որոշեալ գումար: Զի ընդհանրական Հայրապետի գիրքը այնպէս է որ, զմահ իբր տէր և տիրական Մայր Աթոռին և բարձրագոյն հոգեւոր պետ համօրէն Ազգին, չէ կարելի իբր ամսաթոշակ ստացող պարզ պաշտօնեայ մը նկատել: Այս տեսութեամբ է որ բաղձացած չափով վարկ ունի իւր բացառիկ ծախքերուն և ուղեւորութիւններուն համար: Իսկ սինոդականները կ'ստանան ամսական 50 բուսլի (6 օամ. սակի). բայց աստի կ'ստանան նաեւ Մայրաթանուց միաբաններու յատկացեալ 30 բուսլի ամսականը, որով իւրաքանչիւր սինոդական կ'ստանայ ամբողջ 80 բուսլի իբր օրինաեան ամսական, Մայր Աթոռի գանձարանէն: Գալով Էջմիածնի միաբաններուն, ինչպէս վերեւ ըսի՝ ամսական կ'ստանան 30 բուսլի, ցորչափ Մայրաթանուց մէջ կ'ապրին, փոյթ չէ թէ որոշ պաշտօն մը ունենան կամ ոչ: Հարկ է յիշել սակայն թէ, վանական-միաբանական սեղանը մի քանի տարիէ ի վեր վերցուած ըլլալուն պատճառով, այդ թոշակները սահմանուած են, հետեւապէս իւրաքանչիւր միաբան իւր այս ամսաթոշակէն հոգալու պարտական է իւր ամսական ուտեստի ծախքը: Առանձին լիաթոշակ ամսական կ'ստանան միայն այն միաբանները, որոնք Գէորգեան ձեմարանը կը դաստիարակեն: Սինոդի ինը պաշտօնեաներն են որ, ինչպէս քիչ առաջ յիշեցի, իրենց

ամասթսչակները Պրօկուրորի ձեռքով կ'առանան Երևանի Պետական Պանքէն: Այս պատճառով Ռուս կառավարութիւնը տարեկան մօտ 12000 ռուպլի (1200 օսմ. սակի) կը վճարէ, մէջը բլլալով Պրօկուրորի տարեթսչակը:

Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

Տեղեկագիր. — «Ս. Էջմիածնի թանգարանը գտնուում է Մայր Տաճարի կից արեւելեան կողմը, մասնաւորաբար նոյն նպատակով կառուցուած երջանկայիշատակ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսէ, և այժմ է առանց դատարութեան և փոշիների մէջ»:

Բացաւրութիւն. — Այս է բառացի ամփոփումը Սինդիկատի պաշտօնական տեղեկագրի թանգարանի բաժնին: Թէպէտ կարճ և ամփոփ, բայց արդէն ամէն ինչ տալի կը պարզարանուի:

Այս թանգարանին մէջ պահուած են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աւանդական աչքը, Նոյեան Տապանի փոքրիկ մէկ կտորը, ուրիշ նուիրական հնութիւններ, հանգուցեալ Կաթողիկոսներու Ռուս կայսրերէ և իշխանադուհներէ նուիրեալ տկանակուս բարձր պատուանշաններ, ադամանդակուս վեղարի խաչեր, Կաթողիկոսական մեծարժէք մատանիներ, թանկագին քարերէ ընդհուգուած պնակէներ, մարգարտաշար հայրապետական չաթալ-թուղեր, վականներ, արտախուրակներ, թարկարժէք ոսկեայ ժամացոյցներ, չղթներ, կայսրներէ նուիրեալ դարգանօթներ. բնչատուփեր և այլ բազմատեսակ հաւրաւոր այս կարգի իրեղէններ:

Ճշմարտութեան դէմ երբէք խօսած չեմ բլլար, եթէ ըսեմ թէ, այս ամէնը առանց դատարարութեան և փոշիների մէջ — ըստ վկայութեան պաշտօնական տեղեկա-

գրի — ցան ու ցիր ձգուած են տպակեդարաններու մէջ, սրանցմէ կտրածներ ալ չեն պակսիր:

Եթէ աւելցնենք որ, թանգարանի սրբատաշ քարերով կառուցուած շէնքը տանիքէն կաթելուն, բոլորովին խոնաւութեան մէջ են այս բոլոր մեծարժէք հնութիւնները, այն ատեն դժած կ'ըլլամ ճշգրիտ պատկերը էջմիածնի թանգարանին:

Օձման աւթիւ Իշմիրեան Հայրապետ, ուղեց որ թանգարանը մաքրուի, սակայն երկարական լուսավառութեան և այս կարգի արտաքին աչք խաբող աւխալութիւններով այնքան զբաղեալ էր Միաբանութիւնը, որ ժամանակ և կամք չունեցաւ գործադրելու ոոյն օգտակար հրամանը:

Թէպէտ հարկ է ըսել որ, ոչ թէ օրեր, այլ շաբաթներ պէտք են մաքրելու և դատարարելու թանգարանի իրեղէնները. զի տաճնակ տարիներէ ի վեր ձեռք դպած չէ անոնց:

Հետեւապէս իրաւամբ Սինդիկատի տեղեկագրի մէջ կ'ըսէ. «Թանգարանը առանց դատարարութեան և փոշիների մէջ է»:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն

Տեղեկագիր. — «Մատենադարանին մէջ անխնամ են գրքերը և դեռ չեն ցուցակագրուած»:

Բացաւրութիւն. — Ճիշդ այս բառերով կը վերջանայ Սինդիկատի պաշտօնական տեղեկագրին մէջ Ս. Էջմիածնի մատենադարանի մասին գրուածքը:

Թէպէտ չտա կարճ են յիշած վերի առկերս, բայց արդէն չտա իսկ կը բացատրեն Մայր Աթոռի մատենադարանին ողբալի վիճակի մասին, որը սակայն Մայրա-

վանուց մէջ ընդհանուր կերպով տիրող պարտադանցութեան մեծ չղթային օղակներէն միայն մէկն է :

Մատենադարանը կը գտնուի Վեհաբանի պարտէզին և Ներսէսեան լճի մէջտեղ, սրբատաշ քարերով կառուցուած մեծ շէնք մըն է :

Անհոգութիւնը որ աստիճանն արմատացած է Միաբանութեան ոչ միայն տղէտ, այլև ուսեալ սիրաբանութեան մէջ, որ մատենադարանապետը ըլլալով հանդերձ համալսարանական երիտասարդ վարդապետ մը, (այժմ եպիսկոպոս) այնքան թանկագին ձեռագիրներ, դարաւոր մագաղաթեայ մատենաներ, հին ու նոր տառնեակ հազարաւոր գրքեր, մեծարժէք հատորներ, մեծարժէք իւզաների նկարներ, պեղումներէ գտնուած հանածոներ, հնարժէք դրամներ, զէնքեր, առանց դասաւորութեան փոշիներու թանձր խուերու տակ շարուած են տալակեղարաններու մէջ :

Իրաւունք չունի՞նք դարմանալու, երբ տառնեակ տարիներէ ի վեր մատենադարանապետը ըլլալով հանգերձ, Մագիստրոս Տ. Մեսրոպ եպիսկոպոսի նման համալսարանական միաբան մը. իր խնամքին յանձնուած մատենադարանին համար կ'ըսէ Սինոդը թէ. «Անխնամ են գրքերը և չցուցակադրուած» :

Չեմ կրնար հասկնալ թէ՛ տիպոսներ, աստիճաններ և բարձր պաշտօններ ինչ բանի կը ծառայեն, և ինչո՞ւ երկար տարիներով էջմիածնի մէջ մնալ կ'ուզեն, առանց ծրագրական արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ցոյց տալու : Ոչ թէ տառնեակ տարիներ, այլ տառնեակ ամիսներ իսկ պիտի բաւէին ցուցակադրելու մատենադարանի գրքերը, ըստ հեղինակի, տպագրութեան թուականի, տեղւոյ և ըստ նիւթի դասաւորութեան :

Սինոդի տեղեկագրին ամբողջ բաժանումներուն մէջ, չիտելին ու դատապարտելին սա է որ, ինչպէս մատենադարանին նոյնպէս և Մայր Աթոռի միւս հաստատու-

թիւներու մասին, զնահատելի անկեղծութեամբ թէպէտ քննադատութիւններ անվերապահ կերպով եղած են, սակայն երբէք ճշդուած չէ պատասխանատուն, սակէ զատ և ոչ մէկ թեկադրութիւն կայ բարեկարգութեան մասին :

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

Պարտաւորուած եմ հոս յայտարարելու թէ, չպիտի կրնամ Սինոդի պաշտօնական տեղեկագրէն յիշատակութիւն մը ընելու, որովհետեւ անձիս յատուկ ուղեւորական մեծ յուշատեղիս մէջ, պատճառով մը անընթեռնելի դարձած են, այս մասին տեղեկագրէն ըրած բառացի արտադրութիւնս :

Սակայն իբր բացատրութիւն սրտի անկեղծ գոհունակութեամբ կը յայտարարեմ թէ, ոչ մէկ աննպաստ բան ըսելիք ունիմ էջմիածնի տպարանի մասին, ընդհակառակը հաճոյքով կ'արձանագրեմ թէ, Մայր Աթոռի մեծ ու փոքր զանազան հիմնարկութիւններուն մէջ, եթէ կայ հաս մը, որ բացառաբար բարեկարգ և նախանձելի վիճակ մը ունի, այն ալ Ս. էջմիածնի տպարանն է :

Հարկ է ենթադրել թէ, եթէ բարի կամեցողութիւն և ջանք ըլլայ, Մայր Աթոռի ներքին վիճակը բարելաւել, կամ իմ ցարդ յիշած էջմիածնական զանազան հաստատութիւնները բարեկարգել շատ զիւրին գործ է, և թէ ներքին այնպիսի կարող և թարմ ուժեր կան, որ արտաքին նոր ուժերու տախտակահանութիւնը հաղիւ թէ Ղզալի պիտի ըլլայ :

Ս. էջմիածնի տպարանը Մայր Տաճարի արեւելեան կողմը միաբանական նոր թաղի մօտ սրբատաշ քարերէ կառուցուած անջատ մեծ շէնք մըն է, ժամանակին խրանալով կառուցուած Գէորգ Դ. մեծագործ Յաթողիկոսէն :

Այժմ տպարանը կատարելագործուած է ժամանակա-

կից պահանջներով և երեկարական ուժով օժտուած : Ունի առանձին տառերու ձուլարան , որով պէտք չունի ուրիշ տեղէ տառեր գնելու : Մինչ առաջ տպարանը կատարեալ բնու մըն էր Մայր Աթոռի երեւմտացոյցին վրայ , այժմ ոչ միայն իւր ծախքերը կը զոցէ , այլեւ բաւականաչափ հասոյթ մըն ալ կ'ապահովէ Էջմիածնի : Ահա յուսադրիչ պարագայ մը , որ Ս . Էջմիածնի ամէն անկեղծ բարեկամներուն խնդուծիւն կ'տոթէ :

Յաւալի է սակայն հոս բոկ թէ , այս միջոցարական և քաջալիրական վիճակին պատճառ եղող տպարանի տեսուչ երուանդ վարդապետ , Մայր Աթոռի դժբախտ «միջավայրին» ազդեցութեան հետեւանօքը , տարի մըն է որ իր պաշտօնը և սքեմը թողնելով իսպառ հեռացած է Մայր Աթոռէն , և ուսուցչութեամբ կ'ընթացի :

Կը թուի թէ բոտ ժողովրդական առածի «Նոր գիւնին , հին տիկի մեջ չե կրցած մնալ . . . » :

Վ. Ա. Ն. Ա. Կ. Ա. Ն. Կ. Ա. Ռ. Ա. Վ. Ա. Ր. Ռ. Ի. Թ. Ի. Ի. Ն.

Տեղեկագիր . — «Պէտք է տեսլ թէ վանական կառավարութեան մէջ , կանոնադրի չգոյութեան պատճառով , գործառնութիւնը յոյժ անկանոն են և զեղծմեալից» :

Բացասութիւն . — Սինդիկատական տեղեկագրին ամենատիւրէն էջերը կը կաղմնէ , այս վերատառութեան տակ գրութեանը , ի մասին վանական-մատակարարական «աչք ծակող» զեղծումներուն :

Վանական կառավարութիւնը բոկով պէտք է խնայուի Ս . Էջմիածնի մայրավանքի հասոյթները և ծախքերը յանձանցող պաշտօնական մարմինը , որը բողոքացած է նախագահէ մը , մի քանի անդամներէ և զանազանէ մը , ամէնքն ալ Էջմիածնի սխարաններէն :

Ամենամեծ նիւթական զեղծումները կ'ըլլան վանա-

կան մատակարարութեան մէջ , որ թէպէտ Սինդիկատական կառավարութեան տակ կը դարձէ , բայց այդ հակոդութիւնը անտանական է , զի սինդիկատները և վանական կառավարութեան անդամները յաճախ նոյն խմորէն են :

Ս . Էջմիածնի հետզհետէ հիմնադրուող կործանող վանական կառավարութեան նիւթական զեղծումներու մասին տարակուսելու հարկ չկայ , քանի որ Սինդիկատական տեղեկագրով ինք կուգայ հաստատել այդ զեղծումները բոկով . «Պէտք է տեսլ թէ , վանական կառավարութեան մէջ , կանոնադրի չգոյութեան պատճառով , գործառնութիւնը յոյժ անկանոն են և զեղծմեալից» :

Հոս առաջին անգամ բլլալով բացառութիւն մը կը տեսնենք . երբ արդիւնքին հետ պատճառն ալ մասնաւորիչ կ'ընեն սինդիկատներ : Այսինքն վանական կառավարութեան համար բոկով թէ , «գործառնութիւնը յոյժ անկանոն են և զեղծմեալից» ասոր պատճառ յոյց կուտան կանոնագրի չգոյութիւնը :

Ես այն խոր համոզումը ունիմ թէ , օրէնքները ու կանոնագրերը որքան շատ և խնամով պատրաստուած ըլլան , գործնական դեմքի վրայ երբէք որ և իցէ արժէք չունին . եթէ օրէնքը գործադրողները ուղղամիտ և պատճառաւոր չըլլան :

Ասոր մեծագոյն ապացոյցը տուած չեմ բլլար , երբ յիշեմ Հայ Ազգի երկրորդ մեծագոյն սրբավայրը , այն է Ս . Երուսաղէմի Յակոբեանց առաքելական մայրավանուց այժմու քայքայեալ և կաղմաղուծեալ վիճակը , չնորհիւ նիւթական աստիճակ հազարաւոր սակիներու զեղծումին :

Միթէ Ս . Երուսաղէմի մայրավանքը ներքին կանոնաւոր չունի : Ի՞նչ կ'արժէ ունենալ , երբ հակառակ ներքին կանոնագրի բացարձակ արամադրութիւններուն , մօտ 30 տարի մէկ վարդապետ դրամական ամէն գործառնութիւն իւր ձեռքին մէջ կեդրոնացնելով բոտ կամ

կը գտնձէ ու կը ծախսէ, կ'առնէ ու կուտայ, կը շինէ և կը քանդէ, և մէկը չի հարցնիր թէ ի՞նչ կ'ընեն: Նոյն զեղծարար վարդապետը կ'ըլլայ համարատու և համարառու, ելեւմտից տեսուչ և միաբանական գործադիր ժողովոյ տառնապետ, որ երբ շահաւէտ գործ մը կ'ըլլայ իւր սնձին կը սեփականէ, բայց երբ վնաս մը յատջ կուգայ, մայրավանուց հաշուոյն կ'արձուագրէ: Զարմանալի է որ իբր Ս. Երուսաղէմի մայրավանուց միաբան տարեկան իբր հանդերձագին հազիւ 25 օսմ. ոսկի իրաւունք ունենալով, կը դիզէ 15-20,000 օսմ. ոսկի չարժուէն և մանաւանդ սնշարժ հարստութիւն, և Ազգը երկար տարիներ դատէ ու դատատանէ ետք, իր գերագոյն Ընդհ. ժողովը վճիռ կ'արձակէ և անգործադրելի կը մնայ ցարդ այդ արդար վճիռը...:

Ու այս ամէն Ազգը կազմալուծող պայքարներ, քաղաքներ երկար կը մղուին. որովհետեւ Հայ ժողովուրդը քաղաքական ողջախոհութեան այն բարձր առաքինութիւնը չունի, որ գիտնայ քնդհանրական շահերը բարձր բռնել անձնական ամէն բարեկամութիւններէ:

Ս. Երուսաղէմի Յակոբեանց Միաբանութեան արդի վիճակին կազմալուծեալ հանդամանքը մասնաւորաբար յիշեցի, բաղդատական ապացոյց մը ընծայելու համար Ս. Էջմիածնի արդի ոլբալի կացութեան և համոզելու համար ընթերցողներս թէ, օրէնք ու կանոն ազակիէ չըջանակնելու մէջ դնելով պատէ կախելը, չփոխելու կացութիւնը, եթէ օրէնքը գործադրողները խղճամիտ և պարտաճանաչ չըլլան:

Օրէնք և գործադրող իրար կը լրացնեն և առանց մէկը միւսին չըլլար, և ասոնցմէ մէկը առանձին արդիւնք չկրնար չարատգրել:

Դառնալով նիւթիւ, ի դէպ է հոս յիշել թէ, Իզմիր-լեան Հայրապետ, միանգամ ընդ միշտ վանական կառավարութեան կամայական և զեղծմտալից պաշտօնավարու-

թեան անդամներու ընտրութիւնը ուղեց յանձնել միաբանական նորակազմ ընդհանուր ժողովին:

Հոգեւոյս Հայրապետը գիտնալով հանդերձ որ, Պոլսեցի խաչի Բ. բաժանմունքի 1138 յօդուածի արամազրութեամբ, վանական կառավարութիւնը իւր սեփական հաճութեամբ կառավարելու իրաւունք ունի, ինքնակամ ուղեց հրաժարիլ իւր այդ իրաւասութիւնէն և նոյնը յանձնել միաբանական ընդհանուր ժողովի մը, նման Ս. Երուսաղէմի մայրավանուց համապատասխան ժողովին:

Բայց ցաւ է ըսել որ, Մայր Աթոռի միաբանները ծեր թէ երիտասարդ, ուսեալ թէ անգիտ, շատ հաճութեամբ չգիտեցին միաբանական ընդհանուր ժողովի մը էջմիածնի մէջ հաստատուիլը, որովհետեւ տեսան թէ, զեղծումներու պատասխանատուութիւնը յետ այնու պիտի վերագրուէր ոչ թէ մէկ երկու հոգիի, այլ ամէնքին: Կամ տարրեր բացատրութեամբ, վանականներու յատուկ հոտառութեամբ հասկեան որ այլ եւս վերջ պիտի կրնայ դրուիլ ամէնօրեայ կամայականութիւններուն, ինչ որ գործին չէր զար միաբաններուն: Այս մասին աւելի տեղեկութիւն չունիմ, զի Ս. Էջմիածնէն մեկնելովս չեմ գիտեր թէ ո՞ւր յանդեցաւ այս գործը, կամ միաբանական ընդհ. ժողովը օգտակար և տեւական պաշտօնավարութիւն մը կրցա՞ւ ունենալ:

Հարկ է այժմ բացատրել թէ, ո՞ւր են վանական կառավարութեան զեղծումները, թէ Էջմիածնի ելեւմուտքը որքա՞ն է այժմ, և թէ անկաշառ ու անխարդախ մատակարարութեամբ մը մինչեւ ո՞ւր կրնայ բարձրանալ Մայր Աթոռի ելեւմուտքը:

Ս. Էջմիածնի տարեկան ելեւմուտացոյցն է միջին հաշուով 150-200,000 ռուպլի, կամ կէս միլիոն ֆրանք*:

(*) Այս թիւերը քաղած եմ սինդական Տ. Բարգէն վարդապետի «Ս. Էջմիածնի կառուածները ու նրանց բարեկարգութեան ծրագիրը» անուն գործէն:

Այս գումարէն մօտ 60,000 ռուպլի կը ծախսուի Գէորգեան ձեմարանին :

Աւելորդ չէ հոս յիշել թէ, ձեմարանը էջմիածնի այժմու զեղծումներով խաթարեալ պիւտճէին վրայ կատարեալ բևռ մըն է, զի երջանկայիշատակ Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի աւանդ թողած պահետի գումարներու տոկոսները չեն գոցեր ձեմարանին եղած ծախքերը :

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՊԱՀԵՍՏԻ ԳՈՒՄԱՐԸ

Մայր Աթոռի գանձատան մէջ իրր անձեռնմխելի աւանդ, մշտապէս կը գտնուի 413,000 ռուպլի պահետի գումար մը, որ մեր դրամով բնէ է 50,000 օսմոսկի : Այս գումարին մեծագոյն մասը աւանդ թողած է Գէորգ Գ. մեծագործ Կաթողիկոսը, իրր նիւթական երաշխաւորութիւն Ս. Էջմիածնի ծոցին մէջ հիմնած ձեմարանին անվտանգ յարատեւութեան :

Ի պատիւ հոգեւոյս Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի պէտք է հոս յիշել նաեւ թէ, մի քանի հարիւր հազար ռուպլի ծախքով Գէորգեան ձեմարանը չինելէ վերջ, թշնամութեամբ շուտով այրած է, բայց մեծագործ Հայրապետը առանց յուսահատելու վերստին կտուցած է աւելի փառաւոր կերպով :

Վերոյիշեալ մէկ միլիոն ֆրանքի պահետի գումարին մէջ կը գտնուին նաեւ կրթական, և զանազան վաշտական հաստատութիւններու ռուսահայ բարերարներէ կտակեալ աւանդ գումարներ :

Անշուշտ չէ մոռցուած որ եկեղեցական կալուածով զերջին գրաւման ժամանակ, Ռուս պետութիւնը բռնի խորտակելով Ս. Էջմիածնի գանձատան և գրաւարկչութեան երկաթեայ դռները, գրաւեց պահետի տմրդջ գումարը, բայց յետոյ կայսերական նոր «ուժաղ»ով մը մինչ-

ջեւ վերջին բնիտնը, հանդերձ տոկոսներով դարձուց Մայր Աթոռին :

Պահետի մէկ միլիոն ֆրանքի այս փոքրիկ գումարը կը պահպանուի Վահարանի տակ գտնուող գանձատան մէջ, որ գիշերները ռուսական «Պէրտան» հրացանով զինեալ մայրավանուց «թիւֆէնքճի»ները հերթով երկուսական պահակ կը հակեն առ ի զգուշութիւն :

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ

Տեղեկագիր. — Այս մասին առանձին յիշատակութիւն չկայ Սինոդի տեղեկագրին մէջ :

Բաղասրուքիւն. — Մայր Աթոռի ստիպողական դարձմանի կարօտ շարաւաղից վէրքերէն մէկն է նաեւ իւր կալուածներու, հողերու, հանքերու և ընդարձակածաւալ անտառներու բախտին թողուած անխնամ վիճակը :

«Բախտին թողուած» բախտ. որովհետեւ Էջմիածնի Սինոդը, որու խնամքին յանձնուած է հարիւր յիսուն հազար դեսետաինէ աւելի հող, ոչ իսկ փոքր խանութպաններու յատուկ տոմար մը ունի, ուր արձանագրուած ըլլար իւրաքանչիւր կալուածք թէ հող, ըստ իրական արժէքի, ըստ տեղւոյ և ըստ տարեկան վարձքի :

Ահա՛ թէ այս մասին, ինչ բան է լուսահոգի Իգմիրլեան Հայրապետ ռուսահայ յարգելի գրաղէաներէն Լէօյի. — «Էջմիածնի* մէջ ես չտեսայ կանոնաւոր հաշուետուութիւն անգամ, մինչդեռ անտեսական բարեկեցութիւնը բոլոր բարեկեցութեանց մայրն է : Ես չտեսայ այստեղ նոյն իսկ կալուածներու, անշարժ սեփականութիւններու մանրամասն տոմար, որմէ կարելի ըլլար իմա-

(*) Այս խօսքերը նոյնութեամբ առնուած են Թիֆլիսի «Հորեղոն» հայաթերթէն :

նալ թէ, ո՛ւր ինչ ունինք, որքա՞ն վարձք կ'ստանանք և որքա՞ն կարող ենք ստանալ» :

Այ ասկէ աւելի հաստատ ապացոյց ինչ կրնայի մատնանիշ ընել, երբ ամենայն Հայոց ընդհանրական Հայրապետն է վկայողը Էջմիածնի կալուածական քոտային վիճակի մասին :

Քանի որդալի է ուրեմն նիւթական վիճակը Ս. Էջմիածնի, որ չգիտեր թէ ո՛ւր ինչ ունի :

Այս պատճառով՝ Մայր Աթոռի տարեկան պիւտճէն այժմ յոյժ յարափոփոխ վիճակ մը ունի և բացարձակապէս կախակայուած է եկեղեցական գործակալներու և գանձապետներու բարեխղճութենէն ու ուղղամտութենէն : Աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել՝ Մայր Աթոռը ծրագրուած տարեկան պիւտճէ չունի :

Թէպէտ Էջմիածնի Սինոդը, իւր կալուածներու իրական արժէքը ճշգող մասնաւոր տոմար մը չունի—ըստ վկայութեան հայրապետի—սակայն սինոդական Տ. Բարդէի վարդապետ Աղաւելեան 1908ին պատրաստած է «Ս. Էջմիածնի կալուածներն ու նրանց բարեկարգութեան ծրագիրը» անուն երկասիրութիւն մը, ուր անհատական նախաձեռնութեամբ ցանկը պատրաստած է, Էջմիածնապատկան բոլոր կալուածներու և հոգերու :

Սոյն օգտաշատ ուսումնասիրութեան մէջ, էջ 43, արձանագրուած են հետեւեալ անշարժ կալուածները : 1. Վաղարշապատ. = 3 տուն, 2 ջրաղաց, չուկայի մէջ 197 կրպակ, 1 քարահանք : 2. Ախալցխայում 1 տուն : 3. Աղեփսանդապոլում 28 կրպակ, 1 շտեմարան : 4. Ախալքալափում 1 կրպակ : Քանձակում 1 կրպակ և քարվանսարայ (խան) : 5. Երեւանում 3 ջրաղաց, 5 կրպակ : 6. Թիֆլիսում բազմաթիւ* աներից և կրպակ-

(*) Յաւալի է որ Թիֆլիսի և Քիշնէւի տուններու և կըրպակներու թիւը անշատ է... և տարեկան վարձքի գումարը յայտնի :

ներից տարեկան Էջմիածնի գանձարանը կ'ստանայ 13000 ռուպլի : 7. Քիւեհեւում բազմաթիւ աներից, կրպակներից և պանդոկներից տարեկան հասոյթ կ'ստանայ Մայր Աթոռ՝ 24000 ռուպլի :

Ի դէպ է հոս յիշել որ, Քիշնէւի Առաջնորդ Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոսի և Հրէայ վարձակալ Ռէյդիլի միջեւ 1902-ին կնքուած պայմանագրութեամբ, մի քանի տարիէն նորանոր հասութեաքեր կալուածներու շինութեամբ, միայն Քիշնէւի տուներէն և կրպակներէն տարեկան 100 հազար ռուպլի հասոյթ կարելի պիտի ըլլայ ստանալ :

Մասնաւորաբար Քիշնէւի կալուածներու մատակարարութեան մէջ մօտիկ անցեալում ծանր նիւթական զեղծումներ եղած է, և գայթակղութիւնը այնքան մեծ, որ Սինոդը երկար ժամանակ զբաղուած է այս գործով և քննիչ Բենիկ վարդապետ եւս «Անարդարութեան երեսից» անուն մասնաւոր զրքոյկով մը, երեւան հանած է փաստացի կերպով, պատահած նիւթական մեծամեծ զեղծումները ամէն մանրամասնութեամբ : Սակայն ցաւալի է որ, զեղծարարը՝ ըլլալով արքեպիսկոպոս և ուսննալով սինոդական զօրեղ պաշտպաններ, կրցած է մարսել իւր խորածը և այժմ ալ վարձատրուած է սինոդականութեամբ : Աւելորդ կը համարիմ անունը տալ, որովհետեւ բարի և շինարար նպատակէս շեղելով անձնականութեան աիդմին մէջ մխրճուած պիտի ըլլամ. հակառակ նախադոյն ըրած խոտմանա, միայն սաշափը աւելորդ չեմ համարիր յիշել որ զեղծումը 25000 ռուպլի պատկառելի գումարի մը չուրջ կը դառնայ :

Իբր եզրակացութիւն հարկ է ըսեմ որ, Ս. Էջմիածնի գանձարանը, վերոյիշեալ բոլոր կալուածներէն տարեկան կ'ստանայ 43816 ռուպլի կամ մեր դրամով 5500 օսմ. ոսկի :

Հարկ կա՞յ արդեօք ըսել թէ տասնապատիկ աւելի կարելի է հասոյթ ձեռք բերել, եթէ մատակարարական

կանոնաւոր վարչութեան մը հսկողութեան տակ անտեսութիւն այս հարիւրաւոր մեծարժէք կալուածները և խիստ հակապետի մը ներքեւ դրուին:

Ձեռքումները տեղի կ'ունենան ոչ թէ մէկով, այլ հարիւրով և հազարով, ու տարեկան հազարաւոր բուսկիներ զոհ կ'երթան այս ու այն միաբանին ընչաքաղցութեան, միշտ վերին պաշտպանութեամբ օնոգականներու:

Օրինակ. — Եւրոպայէն վերջերս 1500 բուսկի արժէքով երկրագործական մեքենաներ բերել արուելով հանդերձ, անձրեւի տակ և երեսի վրայ լքուած են ագարակին մէջ. որովհետեւ մէկ քանի օնոգականներ, անձնապէս թշնամի բլլալով մայրաւանուց զիւղամանաւոր Մելիք Շահնազարեանցին, այսպիսով ուզած են յագուրդ տալ իրենց վրէժինդրութեան, պատասխանատուութեան նիւթակել տալու համար զանի, փոյթ չէ թէ Մայր Աթոռը միայն տուէր տակէ:

Հակառակ անոր որ Սինոդը յիշեալ զիւղամանաւոր հետ տարուան մը պայմանագրութիւն կնքած է, անձնական պատճառով երկու օնոգականներ հրաժարեցին տուած են մայրաւանքէն յիշեալը, վճարել տալով էջմիածնի գանձարանէն ամբողջ տարեկանը, բաւ է որ «իրենց աչքին չերեւի»:

Հոս ալ բացատրութիւններու չեմ ուզեր մանկանոյն պատճառով. ինչ որ վերեւ յիշեցի: Ահա այս կարգի պատճառներու համար է որ, 1907 հոկտեմբերին՝ հայրապետական կոնգրակով պաշտօնապէս կազմուած «եկեղեցական կալուածների բարեօք կառավարութեան և շուրջ հազործութեան համար կազմուած ժողովը կուգայ հետեւեալ եղրակայութեան. «Վանական կալուածներէ կառավարութեան և շահագործութեան «անֆոքրօ» եղանակը միմիայն փայլել և սնեսական ներկայնգնաժամին է հասցրել գործը»:

(*) Տես էջ 40. Բարդէն վարդապետի «Ա. Էջմիածնի կալուածները և բարեկարգութեան ծրագիրը» անուն գործը:

Մասնագէտներէ կազմուած պաշտօնական քննիչ յանձնաժողովի այս վերոյիշեալ վճիռը բաւ կը համարեմ, իբր հաստատութիւն կալուածոց զեղծմանայց — մատակարարութեան մասին իմ ցարդ գրածներուն:

ԷՋՄԻԱԾՆԱՊԱՏԿԱՆ ՀՈՂԵՐ ԵՒ ԱՆՏԱՌՆԵՐ

Ինչ որ ըսի վանքապատկան կալուածներու զեղծարար մատակարարութեան համար, նոյնը կրնամ ըսել նաև էջմիածնապատկան հողերու և անտառներու յոռի անտեսութեան մասին: Ահա այս մասին Սինոդի տեղեկագրի գրուածքը բառացի կերպով:

Տեղեկագիր. — «Ա. Էջմիածնի վանքապատկան գրելխաւոր զիւղերն են, Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Մուղնի, Եղուարդ: Ասոնք զանազան ժամանակներու մէջ, շինարար կաթողիկոսներ հետզհետէ գնած և կալուածք բրած են Մայր Աթոռոյ: Նիքոլտ Ա. երջանկայիշատակ կայսրը մասնաւոր հրովարտակով կը հաստատէ Էջմիածնի այս կալուածներուն վրայ ունեցած իրաւունքը, տպահարկ կացուցանելով վանքապատկան բուշոր հողերը:

Յաւալի է որ, Ղարաբաղի հարիւր հազար բուսկի արժէք ունեցող կալուածքից, ինչպէս և Մառցի հուսուրց անտառից ոչ մի հատոյթ չստացուիր»:

4. Վաղարշապատ*. — Ունի մօտ 7500 զեսեառին* վարելահող, բամբակի արաւի, այգիներ և անտառ: Նախապէս տարեկան էջմիածնի գանձարանը կ'ստանար 20 հազար բուսկի, մինչ այժմ հաղիւ 10 հազար:

(*) Նախկին մայրաքաղաք Արշակունի հայ թագաւորներու, և յետ քրիստոնէութեան 303 թուէն ի վեր մայրաքաղաք ընդհանրական կաթողիկոսներու Ա. Էջմիածնի անունով:

(**) Ուրուսական 4 զեսեառինը հաւասար է 41 արտավաբի (տէօնիւմ):

2. Եղուարդ. — Ունի 10,104 դեսեաւորն վարելահող, յառաջագոյն հասոյթ կը բերէր 10 հազար բուսկի, իսկ այժմ ոչ իսկ 3 հազար բուսկի:

3. Օւական. — Ունի 4057 դեսեաւորն հող, նախապէս 6 հազար իսկ այժմ հազիւ 3 հազար բուսկի հասոյթ կը բերէ:

4. Մասարա. — Ունի 5870 դեսեաւորն վարելահող, առաջ 4 հազար իսկ այժմ ոչ իսկ 2 հազար բուսկի շահ կը բերէ Էջմիածնի գանձատան:

5. Բջնի. — Իւր անտառներով և արօտատեղիներով ունի 5344 դեսեաւորն հող, այժմ հազիւ 3 հազար բուսկի հասոյթ կը բերէ, իսկ անտառից ոչ մի կոպէկ:

6. Մուղնի. — Ունի 981 դեա. հող, տարեկան հազիւ 500 բուսկի շահ կը բերէ:

7. Գիսարգել. — Վարելահող 540 դեա. տարեկան 1500 բուսկի հասոյթ:

8. Դալար. — Վարելահողը 615 դեա. 800 բուսկի տարեկան շահ:

9. Մառց. — Անտառները (Թիֆլիսի վիճակ) 7864 դեա. հազիւ 400 բուսկի հասոյթ, որով իւր ծախքերն իսկ չի գոցեր:

Այսպիսով Ս. Էջմիածնի սեփական վերոյիշեալ գիւղերու հողերու քնդհանուր տարածութիւնն է 45,188 դեսեաւորն, ուրկէ կ'ստացուի տարեկան միայն 47,469 բուսկի:

Այս հաշուով իւրաքանչիւր դեա. տարեկան ոչ իսկ մէկ բուսկի շահ կը բերէ, այլ ճիշդ $95\frac{1}{2}$ կոպէկ:

Բաց ի վերոյիշեալ հողերից, կան նաեւ թեմական վանքերու հետեւեալ հողերը:

1. Նոր-Նախիջեւան. — Ունի 3 վանք 4418 դեա. վարելահող:

2. Աստախան. — Ունի 60 դեա. հող:

3. Շամախու. — Ունի 2 վանք միայն 79 դեսեաւորն վարելահողով:

4. Պարաբաղ. — Ունի 14 վանք ընդամենը 58698 դեա. վարելահող: Այս թեմին մէջ կը գտնուին լայնատարած անտառներ ի Գանձասար 11125 դեսեաւորն, Խօթայ մէջ 45997 դեա. և Ճալէթի մէջ 407 դեա. անտառներ, որոնց վայտերը օտարներ կը կտրեն իրենց պէտքին կամ վաճառելու համար:

5. Երեւան. — Այս թեմին մէջ կը գտնուին 48 վանքեր մօտաւորապէս 32440 դեա. վարելահողով:

6. Վրաստան եւ Իմերէթ. — Այս թեմին մէջ կան 17 վանքեր ընդամենը 12250 դեա. վարելահողով:

Մայր Աթոռը և Ռուսաստանի Հայոց վեց թեմերու վանքերը միասին ունին մօտաւորապէս 153133 դեա. հող, որոնցմէ տարեկան 80605 բուսկի կ'ստացուի (9500 օսմ. ոսկի), այսինքն իւրաքանչիւր դեա.էն միջին հաշուոյ տարեկան $52\frac{1}{2}$ կոպէկ:

Սինոդը՝ այս բոլորը կը կառավարէ միայն բղբի իշխանութեամբ, որոնց մեծ մասը քայքայուած և կորսնցուցած են իրենց արժէքը անհերքեան պատճառով:

Բացասութիւն. — Սինոդի պաշտօնական տեղեկագրի հողային բաժինը կը վերջանայ բառացի կերպով սահակիրճ և ազդու պերճախօսութեամբ:

«Սինոդը աննախընթաց անկեղծութեամբ ինք իրեն համար կը վկայէ թէ, Էջմիածնապատկան բոլոր կառուածները, հողերը և անտառները կը կառավարէ միայն «բղբի իշխանութեամբ»:

Երբ Սինոդն է իրեն համար այս խոստովանութիւնը ընողը, այլ եւս որ և է տարակոյտ ու կասկած չմնար սուր այս: Չեմ գիտեր Սինոդը ասկէ աւելի մեծ ու դրական ի՞նչ ցնցող յայտնութիւն կրնար ընել, ի հաստատութիւն հանգուցեալ Հայրապետին «Այս օտեր կը քանդուի կոր...» վերջին խօսքին, երբ ինք իրեն կը վկայէ թէ Էջմիածնապատկան 153133 դեա. հող ու անտառ կը կառավարուի բղբի իշխանութեամբ:

Որպէսզի ընթերցողս աւելի որոշ գաղափար մը կա-
րողանայ ունենալ վերոյիշեալ թիւերուն վրայ, կ'աւել-
ցնեմ նաեւ հետեւեալ բացատրութիւններս:

Մայր Աթոռի Աթոռքը երբ կ'ըսէ թէ, Ս. Էջմիածինը
153133 դեռեալին* հող ու անտառ ունի, աւելի դիւ-
րեմունքի բլլալու համար, մեր չափով հարկ է ըսել թէ,
153133 դեռեալինը կ'ընէ նոյնչափ հէքթար, այսինքն
1531330 արտավար (տէճնիւմ):

Այլ աւելի որոշ գաղափար մը տալու համար Էջմիած-
նապատկան ընդարձակածաւալ հողերու և անտառներու
վրայ, հարկ է ըսել նաեւ թէ, Մայր Աթոռի սեփական
հողերու ամբողջ տարածութիւնն է, քառակուսի մեզրի
հաշուով 1,531,330,000: Այս պատկառելի թիւը կ'ընէ
1531 քառակուսի քիլոմետր, այսինքն Մոնթէնէրօյի
թագաւորութեան (9000 քառ. քիլոմետր) $\frac{1}{6}$ մասը. և
կամ Սաքս-Կոպուրկ գերման գքսութեան հաւասար
երկիր մը:

Այս մեծածաւալ տարածութեան 877380 արտավարը
մեծագոյն մասամբ ջրարբի և ընտիր վարելահող է, իսկ
մնացեալ 65395 դեռեալինը և կամ 653950 արտավարը
ատաղձի և վառելանիւթի համեայ լայնատարած ան-
տառներ են հետեւեալ բաժանմամբ, Մառցի անտառները
Թիֆլիսի և Սանահնի մշտեղ 7864 դեռեալին: Գանձա-
սարի անտառը 11125 դեռեալին, Խոթայ անտառը 45
հազար 997 դեռ. և Ճալէթի անտառը 407 դեռեալին:

Այս մեծածաւալ անտառները գաղափարապէս կտրուե-
լուն և վաճառուելուն պատճառով, ինչպէս օրինաւոր
կերպով չհաճադործուելուն ու հսկողութեան տակ չզրտ-
նուելուն համար Մայր Աթոռը շահէ աւելի վնաս ունի
ասոնցմէ: Էջմիածնապատկան վերոյիշեալ 1531330 ար-
տավար հողերէն և անտառներէն Մայր Աթոռի գանձա-

(*) 1 դեռեալին = 4 հէքթար = 44 արտավար = 40,000
քառակուսի մեզր:

բանը կը մանէ հազիւ 80605 բուսկի կամ 9500 օսմ-
ոսկիի ջնջին գումար մը. մինչդեռ կարելի էր հարիւրա-
պատիկը ստանալ կանոնաւոր վարչութեամբ մը:

Ս. Էջմիածնի յոյժ առածգական պիւտժէին մնացեալ
բացը կը հողացուի պահեստի գումարին տոկոսներովը և
այլ սովորական հասոյթներովը:

Առ այս գաղափար մը տալու համար Ս. Էջմիածնի
հասոյթներուն վրայ կը դնենք ստորեւ 1902 տարեոյ
մուտքի գումարները:

1902 տարեոյ Ս. Էջմիածնի հասոյթը	Բուսկի
1. Էջմիածնապատկան հողերէ և անտառներէ	80,745
2. Վիճակային իրաւունքներէ	12,178
3. Հողերածին և պատկահարկ (հրամանի)	16,827
4. Պտղի (մօտակայ դիւղերէ)	2,565
5. Ուխտատեղիներէ	7,852
6. Տգարանէ	11,317
7. Սգարակէ	1,974
8. Մայր Տաճարի մոմավաճառութիւնից	229
9. Լուսազին	1,057
10. Դարպաս	330
11. Պատահական հասոյթ	3,520
12. Յօգուտ ձեռնարանի	15,707
13. Գանձանակէ	1,420
14. Հին հանդերձների վաճառումից	45
15. Մայր Աթոռի 464,526 բուսկի պահեստի ար-	
ժէթ զիմոյ գումարէն (տոկոս)	14,686
	170,523

Այս թիւերէն մասնաւորաբար քննադատելի է մե-
մովաճառութենէ դոյացած 299 բուսկիի ջնջին գումարը.
որու փոխարէն կարելի էր հարիւրապատիկ ստանալ:
Եթէ փոխանակ ուստ մոմագործարաններէ գնելու Ս.
Էջմիածնի Մայր Տաճարի մոմը. մայրաքանուոյ մշջ մաս-

նաւոր մոմի գործարան հաստատուիր : Որով ո՛չ միայն Ս. Էջմիածնի մոմի կարիքը հնար պիտի ըլլար հոգալ, այլև — նման ի նպատակ Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի — հարկեցուցիչ կերպով պիտի կրնար մօմ վաճառել բոլոր Ռուսահայոց եկեղեցիներուն և վանքերուն, այսպիսով ապահովելով զոնէ 10-12 հազար թուալի բացառիկ հասոյթ մը :

Թէպէտ յայտնած այս գաղափարս նոր չէ, և Ս. Էջմիածնի Միաբանութիւնը եւս այս նպատակով Մամբրէ վարդապետը Գերմանիա ուղարկած է մոմաշինութիւն սորվելու. սակայն արհեստին հմտնալէ վերջ դարձին. այդ օգտակար նպատակը մէկ կողմ թողուած է. անձնականութեանց պատճառով և Մամբրէ վարդապետ զըդուած այս բոլորէն, տարի մը առաջ կարգաթող եղաւ և անդարձ հեռացաւ Էջմիածնէն :

Հարկ է նաև յիշել հոս թէ, Ս. Էջմիածինը իւր 1,684,463 արտավար ընդարձակածաւալ հողերուն մէջ ունի բազմաթիւ արծաթի, կապարի, պղնձի և երկաթի հանքեր. որ սակայն տեսնուած ընդհանուր անախտութեան պատճառով անտես ձգուած է և ոչ ոք չտահադրուած է այդ հանքերով : Քանի որ հողի երեսը պատրաստ եղածներէն, Էջմիածնի Միաբանութիւնը օգտուելի չի գիտեր. միթէ կրնայ հողի տակէն օգտուելու հեռատեսութիւնը ունենալ, «Մարդ է որ գործէ զերկիր» և ահա այդ գործող մարդիկը կը պակսին Մայր Աթոռի մէջ :

Դիւրահասկնալի է թէ, Ս. Էջմիածնի երեսմուտքը այս պայմաններու տակ, ոչ միայն նախանձեկի պիտի չկրնայ ըլլալ, այլև դէպ ի քայքայում ու կաղմաղում երթայ և իրաւամբ է որ Սինոդը իւր պաշտօնական տեղեկագրի մէջ կ'ըսէ. «Սրանց մեծ մասը քայքայուել և կորցրել են իրենց արժէքը» :

Օրինակ մըն ալ. — Երջանկայիշատակ Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսի մայրավանուց պարիսպի հարաւ-

ւային կողմը, իւր անուամբ շինած լըճի շուրջը անկած ընդարձակածաւալ անտառը, այսօր այնքան անխնամ թողուած է և ջարդուկտոր եղած, առանց նորը անկուլու, որ ոչ իսկ նախկին անտառին ^{1/10}ը կը մնայ* այսօր : Եթէ Ս. Էջմիածնի պարիսպներուն կից գտնուած անտառին և հողերուն վիճակը այսպէս ողբալի է, հարկ է երեւակայել թէ՛ հապա ի՞նչ եղած կրնան ըլլալ հեռուն գտնուած Էջմիածնապատկան կալուածները, հողերը և անտառները :

Քանի որ Մայր Աթոռի շարժուն և անշարժ հարբուտութեան վրայ վաւերական և մանրամասն տեղեկութիւն տալ է նպատակս, հարկ է յիշեմ նաև Ս. Էջմիածնի աղարտի կամ բլանը :

Մայր Աթոռի աղարտը կը գտնուի մայրավանուց պարիսպէն դուրս Ս. Գայիանէի վանքին ճամբուն վրայ : Ուլլաւ, վրած ախոռներու և զանազան մեծ ու փոքր շէնքերու, կամ տուրի ճիշդը աւերակներու կոյտ մըն է : Այս աղարտի ախոռներուն մէջ կը գտնուին 21 կառքի և հեծնելու ձի, 4 մատակ ձի, 25 լծկան գոմէշ, 36 մատակ գոմէշ, 37 գոմէշուկ, 24 եղ, 18 կով, 18 հորթ, ընդամենը 196 գլուխ անասուն :

Յաւալի է ըսել թէ, այս կենդանիներն ալ ուղիղ կը համեմատին մայրավանուց ընդհանուր վիճակին հետ :

Այս կենդանիներէն շատերը ծեր, յոգնած, վտիտ և անպէտ անասուններ են : Թէպէտ կենդանիներու կերը առատ է. բայց խորուելուն պատճառով խեղճ կենդանիները վտիտ են, որովհետեւ բաւականաչափ անուշիկ չեն ստանար :

Էջմիածնապատկան կալուածներու, անտառներու, հողերու և զիւղերու այս վնասեցուցիչ տեղեկութիւնները տալէ վերջ, աւելորդ է եմ համարիր տալ նաև հե-

(*) Տես «Էջմիածնի կալուածները ու նրանց ապագան» անուն Բարդէն վրդ. Ապաւելեանի գործին մէջ Բ. մաս էջ 141

տեւեալ ծանօթութիւնները, ի մասին էջմիածնապատկան գիւղերու մտաւորական և բարոյական վիճակին:

Յաւ է յայտնել թէ, էջմիածնապատկան 8 գիւղերուն միայն 2-ին մէջ դպրոց կայ—Վաղարշապատ, և Օշական, Ս. Մեսրոպի գիւղը — մնացեալ 6 գիւղերը ի սկզբանէ անտի դպրոց ունեցած չեն, և եթէ յիշեալ 2 գիւղերը դպրոց ունին, ոչ թէ միաբաններու ջանքերուն, այլ գիւղացիներու ջանքերուն շնորհիւ է: Ս. էջմիածնի միաբանները այս գիւղերը պարզապէս նկատած են իրենց կաթնատու կովերը, առանց հետաքրքրուելու անոնց կրթական և բարոյական վիճակով:

Մինչդեռ եւրոպացի կղերը ո՛ր յարանուանութեան ալ պատկանի սիրայօժար մինչեւ Չինաստան կամ Ծայրագոյն Արեւելք կ'երթայ, հազարաւոր մղոն հեռուն, կրօնական և կրթական առաքելութեան, Ս. էջմիածնի համալսարանական թէ պարզ վանական, սոնքալով հանդերձ բարձր աստիճաններով, մեծ պաշտօններով և ինքնակերտ տիտղոսներով, չեն զիջանիր կամ հաճիր միայն մէկ քանի ժամ հեռու գտնուող հայաշատ և իրենց պատկանող այս գիւղերը երթալ, գոնէ աստիճան մը դարման տանելու և մեղմացնելու համար աներեւակայելի տգիտութիւնը և սանձարձակ ու վտտասերող գինեմուրութիւնը կամ ալքոլամուրութիւնը հայ դժբախտ շինականին:

Կարծեմ ա՛լ շատ դիւրին պիտի ըլլայ ըմբռնել թէ, ինչու հոգեւոյս Հայրապետը, մահուան վերջին իւր օրհատական ժամերուն, սրտի անհուն կակիծով և արցունքով ըսած է Կաթողիկոսական Տեղակալին. — «Այս Տունը կը քանդուի կոր, Գէորգ Արքայան... պահէ՛ մինչեւ յաջորդիս գալը, ...»:

Գ Է Ո Ր Գ Ե Ա Ն Ճ Ե Մ Ա Ր Ա Ն Ը

Տեղեկագիր. — «Վերջին տարիներուն մէջ աշակերտաց ընտրութիւնը և ընդունելութիւնը եղած է ամենամեծ անարգարութեամբ, քմահաճոյքը մեծ ասպարէզ ընդունեց մանաւանդ վերջին տարիները: Վարիչները բաւականացեր են միայն աշակերտները ձեւականօրէն քննելով և դիմողները ըստ կամա ընդունելով, որոնց մեծ մասը վարդապետներու ազգականներ են:

Աշակերտաց թիւը ըստ տարւոյ 150-310 մինչև բարձրացեր է: Ճեմարանի տարեկան սովորական պլւսմէն է 40-60 հազար բուպի: Չնայած այս բոլոր զոհողութիւններուն, անոնք դիւրաբարեօք և դիւրագրգիւ կը մնան ենթակայ խռովութիւններու աղդեցութեանը, առ ոչինչ համարելով իրենց ստացած շնորհները»:

Բացաւորութիւն. — Ս. էջմիածնի նիւթական և բարոյական մեծագոյն ուժերը ապարդիւն կերպով սպառողն է Գէորգրան ձեմարանը. երջանկայիշատակ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի 1879ին անձնական նախաձեռնութեամբ հաստատած այս գլուխ գործոյը:

Հոգեւոր դպրանոց կամ ձեմարան անունը կրող այս կրթական հաստատութիւնը Մայր Աթոռին պատուաբեր հաստատութիւն մը չլլալէ դատ, ամենամեծ անպատուութիւնը եղած է անոր տասնեակ տարիներէ ի վեր, և կատարեալ փորձանք մը իրար յաջորդող կաթողիկոսներու զլխուն:

Հոգեւոյս Հիմնադիր Հայրապետը, թէպէտ հաստատած է այս կրթական հոգեւոր մեծ ձեմարանը ուսեալ եկեղեցականներ հասցնելու հռատես նպատակով, սակայն ցաւալի է ըսել թէ, Ս. էջմիածնի ծոցին մէջ փոխանակ ըլլալու հոգեւոր-բարոյական վտարան մը,

բառի բովանդակ նշանակութեամբ դարձած եղած է անկրօնութեան և անբարոյութեան բոյն մը :

Ամենաաղաոտ վէպեր, եթէ որ և իցէ տեղ կարելի չլլայ գտնել, սպառնելուն համար, դիւրին է ձեռք բերել Գէորգեան ձեռնարանին մէջ : Կատարեալ արշակաւան մը, ուր ձեւական քննութեամբ մը կ'ընդունուին ամէն անոնք, որք «գուրսէն» թէ «նեքսէն» զօրութիւն պաշտպան ունին : Արդէն Սինոդի տեղեկագրին մէջ թէպէտ կարճ, բայց աճիւքան ճշգրտօրէն պատկերացուած է որ լուրեւոյն շատ բան կը հասկցնէ թափանցող նրբամիտ ընթերցողին : Ձեռնարանականք այնքան արհամարհոտ են կրօնական հաւատալիքներու հանդէպ և նիւթապաշտ դարձած, որ շարաթը ոչ իսկ մէկ օր եկեղեցի կը հաճին իջնալ : Եթէ իջնան ալ, իրենց արտաքին անշնորհք երեւոյթէն շատ դիւրին է կռահել որ, առ հարկի եկած են տաճար, և թէ ոչ մէկ դոյզն յարգանք ունին հանդէպ Տիեզերական Արարչին :

Հակառակ հոգեւոյս Իզմիրլեան Հայրապետի ստիպողական հրամաններուն, կարելի չեղաւ հարկադրել ձեռնարանի աշակերտները, որ եկեղեցի յաճախեն : Եկեղեցիի հովանւոյն տակ վայելելով հանդերձ ամէն նիւթական և մտաւորական պաշտպանութիւն, վնասէ զատ ոչ մէկ կերպով կը փոխադարձեն իրենց ջամբուած այնքան չնորհները : Այն ատիւճանոր, Մայր Տաճարի Լուսարարապետ եպիսկոպոսը, ստիպեալ 8-10 բուպլի ամսականով վարձած է Վաղարշապատէն գիւղացի տղայք, որոնք Մայր Տաճարի թէ՛ դպիրն են, թէ՛ փոխասացը, թէ՛ քնոցակիրը և թէ բուրվառակիրը : Ու պէտք է հաշուել որ քանի մը քալ հեռուն կը գտնուի Գէորգեան ձեռնարանը, կամ «Մայր Սէմինարիան» :

Բայց շատ զարմանալու և մեղադրելու չէ, քանի որ Էջմիածնի միաբաններն ալ աւելի միսթարական վիճակ մը չէին պարզեր այս մասին, ինչպէս նախապէս նկարագրեցի :

Անհնար է սիրացաւ ուխտաւորին Ս. Էջմիածնի դարեւոր մեր սուրբ նախնեաց արեան դնով պահած, պահպանած Մայր Տաճարը, այսքան անշքացած և պաշտօնեաներէն և երախտաւորեալներէն որբացած ու լքուած տեսնել և չարտասուել . . . :

Անհնար եղաւ ինձ, անձնական քննութեամբ այս բոլորը տեսնելով և հաստատելով հանդերձ, անհարբեք մնալ եւ լռել :

Ժամանակը հասած և անցած իսկ է, որ քնդհանուր մաքրագործութեամբ մը Ս. Էջմիածնի հաստատութիւններէն հոգեւոր այս ձեռնարանը եւս իւր նպատակին ծառայելու նախանձելի վիճակին մէջ գրուի փութով :

Պ Ա Լ Ո Ւ Է Ն Ի Ս

Արդէն ծանօթ է պատմութենէն որ, ռուս զօրքիրը հայ կամաւորներու հետ, Պատկելի ռուս համբաւաւոր սպարապետի հրամանատարութեամբ, և քաջարի հայ զօրավարներու, ինչպէս և Վրաստանի Առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցիի առաջնորդութեամբ, երբ Պարսիկներէն զրաւեցին Արարատեան նահանգը, Ռուսաց Նիկողայոս կայսեր և Պարսից Փաթալի Շահի միջեւ. 1828 Փետր. 10-ին կնքուած թիւրք մէնչայի դաշնադրութեամբ Ս. Էջմիածնի դարձաւ Ռուսաց սեփականութիւնը :

Այսպէս գոհացում ստացաւ բաղձանքը Կովկասահայերու, որոնք մէկ քանի դարերէ ի վեր կը ցանկային մանել քրիստոնեայ Ռուսաց հզօր թեւարկութեան տակ, միանգամայն դաժնիւրէտ ազատելու համար Պարսիկ խաներու կամայական իշխանութիւնէն և ստնձարձակ չարաշահութիւնէն :

Ռուս կառավարութիւնը՝ հազիւ Ս. Էջմիածնը զրոտած, ուղեւով իր նոր հպտակ հայ ժողովուրդին

եկեղեցական-վարչական ինքնուրույն կազմակերպութիւն մը տալ, 1836 Մարտ 11-ի կայսերական հրովարտակով գործադրութեան դրաւ «Պոլոժենիա» անաւնով օրէնքը, իբր մէկ մասը ռուս Պետական Օրինագրքին, ինչպէս Ազգ. Սահմանադրութիւնը, որ մաս կը կազմէ Օսմ. Պետութեան «Տիւսթուր»ին :

Սակայն հակառակ Ռուսաց նշանաւոր կայսեր Պետրոս Մեծի և Կատարինէ Բ. կայսրուհւոյն օրով Հայոց վայելած մեծ համակրութեան, «Պոլոժենիա»ն խմբագրող զինուորական Բեհրուժեան իշխան, Սերովլէ վարդապետ, Զրպէտեան և Օչկին, ըլլալով անձանթ ազգային եկեղեցւոյ դարաւոր աւանդութիւններուն և եկեղեցական ազգ. ժողովներով տրուած օրինական որոշումներուն, և մանաւանդ կրելով ռուս սպարապետ Պասկեւիչի ու Երեւանի նորընտիր նահանգապետ Ռօզէնի ազդեցութիւնը, ազգային եկեղեցւոյ հոգեւոր-վարչական կառավարութեան օրինակէրքը «Պոլոժենիա»ն աւելի ձեւեղեցաւ ռուս պետականութեան ու Ռուս եկեղեցւոյ միապետական ուղւոյն և սկզբունքներուն համաձայն, քան Հայ եկեղեցւոյ ժողովրդապետականութեան կարգերուն ու հաւանդ. կանոններուն համաձայն : Այսպէս՝ ըստ Պոլոժենիայի փոխանակ հայ ժողովրդեան, հայ հոգեւորականութիւնը դարձաւ սեփականատէր ազգային շարժուն և անշարժ ամբողջ հարստութեան :

Ազգային Սահմանադրութեան սկզբունքներուն համաձայն, փոխանակ հայ ժողովուրդը՝ ըլլալու իրաւատէր և հայ հոգեւորականը պարզ գործադիր պաշտօնեայ, Պոլոժենիայով դերերը չրձած են, և իրաւատէրը, իմա՝ ժողովուրդը, եղած է իրաւագոյն և պաշտօնեան իրաւատէր : Ասով՝ անուղղակի մեծ խրամատ մը բացուած է հայ ժողովուրդին և հայ հոգեւորականին միջեւ, և հայ հոգեւորականը այնքան խորթացած է հայ ժողովուրդէն,

որ այս վերջինէն այժմ կը կոչուի «Զինովնիկ», այսինքն պետական պաշտօնեայ :

Դերերու այս շփոթութիւնը ոչ այնքան գիտումնաւոր է, որքան Ս. Էջմիածնի դրաման պատերազմի օրերուն, արդիւնք հապճեպ կարգադրութեան : Պոլոժենիայի ուղւոյն իթէ աւելի թափանցող աչքով նայիլ ուզենք, կը տեսնուի երեք իրար եթէ ոչ հակասող, դոնէ հակակշռող իշխանութիւններ, Ա. հայրապետական, Բ. Սինոդի և Գ. Պրոկուրորի, այս վերջինը միշտ ունի վէթօի իրաւունք սինոդական ամէն որոշումի դէմ :

Այսուամենայնիւ հարկ է հոս նաեւ յիշել թէ, Պոլոժենիան Ռուս Պետութիւնէն աւելի զօրեղ գործադրութիւն ունի, քան Ազգ. Սահմանադրութիւնը Օսմ. Պետութիւնէն : Պոլոժենիայի գործադրութեան մէջ այն աստիճան պետականութիւն կայ, որ Սինոդի բոլոր պաշտօնադրերը կ'սկսին հետեւեալ բանաձեւով. — «Հրաման Նորին Կայսերական Մեծութեան Ինքնակալին ամենայն Ռուսաց ի Լուսաւորչական Հայոց Սինոդի Մերոյ Էջմիածնի...» :

Այսուհանդերձ Էջմիածնի միաբանները, խորտակած են ամէն իշխանութիւն և կամայականութիւնն ու անձնականութիւնն է որ թաղաւորած են Ս. Էջմիածնէն ներս ու դուրս... :

Առ այս՝ որքան ալ կարծուի թէ արտաքին փայլուն ձեւականութիւններով, քաղաքագիտական հեռատեսութեամբ, եականք զանց եղած է Պոլոժենի մէջ, հարկ է ասկայն խոստովանիլ թէ, հակառակ անձնական պատառ-խանառութիւնէ յառաջ եկած երբեմնակի խիւստ միջոցներու կիրարկման, Ռուս Կառավարութիւնը բաղդատմամբ իր հպատակ միլիոնաւոր այլապեղ ժողովուրդներուն, աւելի բարեացակամ վերաբերում ունեցած է դէպի Հայ Ազգը, որու արժանաւոր բաղմաթիւ գաւալները մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած են

ու կը մատուցանեն մինչեւ այսօր Ռուս Պետութեան, իբր զիկտատոր, զօրաւար, զիւսնագէտ և առհասարակ իբր պետական պաշտօնեայ :

Եթէ մէկ քանի տարիներ առաջ Ռուս ներքին գործոց նախարար Բլէշվէյի և Կովկասի ժողովարքայ Կալիցկինի կողմէն խաչակրութիւն մը մղուեցաւ Ս. Էջմիածնի օրինական իրաւանց զէմ, և թէպէտ պատմական իրողութիւն մըն է որ պետութիւնը զբաւեց ազգային բոլոր շարժուն և անշարժ հարստութիւնները . սակայն պէտք չէ նկատել Ռուս Կառավարութեան կողմէն հալածանք մը Հայ ժողովուրդին զէմ, այլ անձնական սխալ քաղաքականութիւնը վերոյիշեալ երկու տիրահաշակ բարձր պաշտօնեաներուն, որոնք պատմութեան մէջ բազմիցս դորձադրուած և յիշած բռնի միջոցներով, ձուլման կործանարար քաղաքականութիւնը կրկնեցին, ամէնափորձը դո՛ն երթալով իրենց անիրագործելի քաղաքական երազանքին :

Բայց այժմ. երբ Հնորձիւ Ռուսական մասնակ սահմանադրութեան, Ռուս Պետութիւնը վերստին բարեացաւ կամ դարձած է զէպի Ս. Էջմիածինը, անշուշտ յուսալի է որ, Մայր Աթոռի բարեկարգութիւնը ոչ միայն արգելքի չհանգիալի, այլ ամէն զիւրութիւն և օժանդակութիւն գտնէ Ռուսական նոր բէժիմէն :

Մանաւանդ՝ երբ Կովկասի ազգեցիկ փոխարքան է, Կայսերական գերդատանէն այնքան սիրուած ու յարգուած կոմս Վորանցով Տաշքովի նման տոհմով, հոգիով և սրտով ազնիւ հայասէր իշխան մը . իրաւունք ունինք հաւատալու որ, ամէն ժամանակէ աւելի, այժմ յաջողութիւն գտնէ Ս. Էջմիածնի վերադարձման կամ բարեկարգութեան ծրագրին գործադրութիւնը, քանի Սինդի Պրոկուրորը եւս հայազգի Օհանջանեանի նման բարի մարդ մըն է, որ զիտէ իբր պետական պաշտօնեայ ունեցած պարտականութիւնները, իմաստութեամբ հաշտեցնել իր տոհմատիրական զգացումներուն հետ :

Պոլովեցիայի մասին աւելի ընդարձակօրէն խօսած ըլլալով ի մօտոյ հրատարակելի «Ռուսահայոց ցեղայ վիճակը» անուն մէկ նոր երկասիրութեանս մէջ . աւելորդ կը համարիմ հոս ասկէ աւելի խօսիլ, մանաւանդ որ նպատակս էր Պոլովեցիայի ոգւոյն և սկզբունքներուն մասին միայն լուսարանութիւն տալ, ամբողջացնելու համար Ս. Էջմիածնի մասին ցարդ տուած վաւերական տեղեկութիւններու ծաղկեփունջը :

Թ Ե Լ Ա Դ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գ. Մ Ա Ս

Որ և իցէ հանրային հաստատութիւն հիմնադրուած բարեկարգելու համար, պէտք է մասնաւոր ուշադրութեան առնել հետեւեալ սա գլխաւոր պարագաները :

Ա. — Նման բժիշկներու կողմէ հիւանդներու վրայ կատարուած ախտաճանաչութեան (diagnostique) հարկ անհրաժեշտ է նախ անաչառ և լուրջ քննութիւն մը կատարել ձեռնհաս անձերու կողմէ, ճշգրիտ համար խնդրոյ ենթակայ հաստատութեան մը վստաստարակ վիճակը :

Բ. — Ամէն ջանք ի գործ դնելու է, հիւանդութեան նախ քան փսալս գտնալը, ձեռնարկելու համար նոյն հաստատութեան բարեկարգութեան, զի յապագած բարեկարգութիւններ չառ անգամ եթէ ոչ անհնարին . բայց դո՛նէ անապատելի նոր կիճիւններու առիթ տալով, յաճախ կը դժուարացնեն գործը :

Գ. — Յետ ճշգրիտ ախտաճանաչութեան, ձեռնհաս

անձերու միջոցաւ պատրաստել բարեկարգութեան խնամեալ ծրագիր մը, որ պիտի բլայ հիւանդին դեղագիրը :
Գ. — Այս ամէն միջոցները ապարդիւն կը մնան, եթէ կէտ առ կէտ չգործադրուին բարեկարգութեան ծրագրին բոլոր տրամադրութիւնները, որ կը համապատասխանէ հիւանդին վերջնական առողջութեան համար տարուած շարունակական խնամքներուն :

Բնական է թէ, այս միջոցներէն մէկին կամ միւսին չգործադրուիլը, կամ յապաղումը, ապարդիւն կը թողու հիւանդին համար տարուած ամէն ջանք և խնամք :

Ուրախալի է բնէ թէ, վերոյիշեալ ուղղութեամբ արդէն բարեկարգութեան գործը ընթացք առած է. Իզմիլեան Հայրապետին հրամանով Սինոդին պատրաստած պաշտօնական տեղեկագրով, որ յիշեցինք արդէն յոռաջագոյն : Սակայն եթէ բաւական համարուի այս քննութիւնը, կարելի է նորը կատարել, աւելի ընդարձակ սահմանի մը վրայ : Նոյնպէս արդէն մէկ քանի տարիներ առաջ Խրիստեան Կաթողիկոսի կոնդակով մասնագէտներէ կազմուած յանձնաժողովի մը միջոցաւ Ս. Էջմիածնի անտեսական կամ կայունածական վիճակի մասին ծրագիրներ պատրաստուած են : Այսուհանդերձ կրկին կարելի է աւելի խնամեալ ծրագիրներու պատրաստութեան ձեռնարկել :

Ս. Էջմիածնի բարեկարգութեան անյետաձգելի գործը դիւրութեամբ յաջողցնելու համար, հարկ է որ օգտուինք Ս. Երուսաղէմի Յակօբեանց առաքելական մայրապետաց ծանօթ խնդիրներէն, և զգուշանանք հալածանքը միջոց ընելէ կամ թշնամութիւններ հրահրելէ, կարեկցելով սխալ քաջ առնողներու մասին և անոնց սխալանքը վերագրելով միջավայրի ազդեցութեան կամ Ս. Էջմիածնի մէջ ի վաղուց տիրող անօրինակ բռնութիւններ : Որովհետեւ հակառակ պարագային շատ միաբաններ ամբաստանութեան տակ իյնալով վրէժանդրութիւններ պիտի

արծարծենք և պատճառ պիտի բլանք կոտորակելու Ս. Էջմիածնի Միաբանութեան արդէն սնեւորական թիւը, ինչպէս չհշտած էր Սինոդը իր տեղեկագրին մէջ :

Մեր ամենին նպատակը ըլլալու է միանգամ ընդ միշտ վերջ դնել ցարդ Ս. Էջմիածնի մէջ տեղի ունեցող բարոյական եւ նիւթական գեղծումներուն ու այսպիսով ապահովել Մայր Աթոռի ապագայ բարգաւաճումը :

Արդէն, գեղծումներուն շարունակութիւնը երբ արգիլած ըլլանք, ինքնին Ս. Էջմիածնի յառաջդիմութեան մեծագոյն դիւրութիւն կ'ընծայուի :

Բայ աստի խորապէս պէտք է համոզուիլ որ, Ս. Էջմիածնի բարեկարգութիւնը պիտի կրնայ յաջողիլ արտաքին մղումով սակայն միաբանական ներքին ուժերով, քանի որ Մայր Աթոռի Միաբանութեան մէջ կան, եթէ ոչ պէտք եղած թուով, զոնէ սակաւագոյն այժմու մեր պէտքը հոգալու համար, պատրաստուած կարող երիտասարդ ուժեր, եպիսկոպոս թէ վարդապետ :

Ս. Էջմիածնի հիմնական վերանորոգումը յաջողցնելու և աւելի մէկին ու անշիտի ծրագիրը աշխատասիրելու համար, պէտք կը տեսնուի հետեւեալ չորս գլխաւոր մասերու բաժնի բարեկարգութեան ծրագիրը :

Ա. Վարչական, Բ. Եկեւմտական, Գ. Կրթական և Դ. Կարգապահական :

Ա.

Վ Ա Ր Զ Ա Կ Ա Ն

1. Ամէն բանէ առաջ խնամով պատրաստել միաբանական ներքին կանոնագիր, քաջ դիտաւորով որ, վանական թէ վարչական, կրթական թէ առեւտրական ոչ մէկ հաստատութիւն, առանց իր պաշտօնէից պարտուց և

իրաւանց սահմանը ճշգրտող կանոնադրի, կրնայ յառաջդիմել, կամ բարգաւաճիլ ու զործոյց կանոնաւոր ուղղութիւն մը տալ : Միթէ բնութեան մէջ կայ բան մը, որ առանց կանոնի ըլլայ, կամ միթէ տիեզերական օրէնքով մը չեն չարժիր երկնային ամէն մարմինք, առանց նոյնիսկ երկվայրկեանի մը վրիպումին : Արդէն Ս. Էջմիածնի ամենամեծ հիւանդութիւնը աս է, որ ըլլալով կրօնական-վարչական մեծ հաստատութիւն մը, ոչ մէկ զործ կը կատարուի հոն օրէնքով ու կանոնով և կամայականութիւնն է որ քայքայած է մեր դարաւոր նուիրական այս սրբավայրը :

2. Պէտք է Մայր Աթոռի իրաւասութեան տակ գտնուած ամէն հաստատութիւններու համար, ինչպէս թանգարան, մատենադարան, տպարան, պաշտօնաթերթի խմբագրութիւն, կաթողիկոսական դիւանատուն, ևլն. պէտք է խնամով պատրաստել առանձին կանոնադր, որպէսզի ամէն հաստատութիւն ըստ պահանջման ունենալով զատ կանոնադր, շփոթութիւն չըլլայ անձի, աշխատանքի և զործի :

3. Միաբանական ներքին կանոնադրի մէջ, պէտք է ճշգրտած ըլլայ իւրաքանչիւր միաբանի պարտքի և իրաւունքի սահմանը, ըստ պաշտօնի, ըստ աստիճանի և ըստ անձի :

4. Ս. Էջմիածնի մայրավանքէն դուրս և մանաւանդ ներս, եկեղեցականներու տրուած ոչ մէկ պաշտօն պէտք է մնայուն ըլլայ, բացի Հայրապետական Աթոռէն : Ամէն պաշտօն պէտք է երկու տարուայ շրջանով և վերընտրելի չըլլալու պայմանով, տրուի միաբաններուն, միւսմիայն աստիճանական բարձրացմամբ և ոչ ոստումներով խողերու ու դաւերու շնորհիւ ոչ մէկին պաշտօն կամ աստիճան տալ, մինչեւ որ կամ բացառիկ կարողութեան և կամ աստիճանական բարձրացման որ և է բացառիկ իրաւունք չանի, արտաքոյ կարգի ծառայութեամբ մը :

Այս ճամբով միայն հնար պիտի ըլլայ յրել Ս. Էջմիածնի մէջ արմատացած միաբանական խմբակցութիւնները և վերջ դնել կուսակցական նեղմիտ և իրար ջլատող պայքարներուն : Ուշադիր ըլլալով սակայն որ մայրավանդաց մէջ երկու տարուան շրջան մը պաշտօն վարող միաբան մը, յաջորդ շրջանը Մայր Աթոռէն դուրս անցընէ գաւառական պաշտօնի մը մէջ :

Այս եղանակով որ և է միաբան ոչ-յանձնարարելի միջոցներով չպիտի կրնայ սինոդական պաշտօն ձեռք բերելով և երկար տարիներ նոյն պաշտօնին և վանքին մէջ մնալով, մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել, և ամէն զործ իր աիլին մէջ կեդրոնացնելով, խաթարէ մայրավանդաց մէջ ուժերու հաւասարակշռութիւնը և չար նախանձոտութիւններու առիթ տալ :

Կրնամ ըսել որ, Ս. Էջմիածնի այժմու կազմալուծման մեծագոյն պատճառը աս դրութեան հետեւանքն է : Մանաւանդ որ երկտասարդ միաբան մը երկար տարիներ վանական ճնշող միջնորդութիւնի ներքեւ ապրելով, անկարելի է որ նկարագրով չխաթարի և մոտաւորապէս ու բարոյապէս չտուժէ, շնորհիւ տարիներու լճացեալ կեանքի մը : Առ այս կարծեմ աւելորդ է յիշել որ, ոչ ոք կրնայ զերծ մնալ միջավայրի ազդեցութենէն : Արդէն բնութեան օրինաց հակառակ է այսպիսի ենթադրութիւն մը ընել, ու այս պատճառով է որ պէտք կը տեսնուի մը ընել, ու այս պատճառով է որ պէտք կը տեսնուի հանդէպ քննադատելի արարք ունեցող միաբաններու, ներողամտութեամբ և կարեկցաբար վարուիլ, զի յոյժ հազուադէպ է վանական միջնորդութիւնի ներքեւ տարիներով ապրիլ և չապականիլ :

Ահա այս պատճառով է որ կ'առաջարկեմ որ և է միաբան երկամեայ շրջան մը միայն մայրավանքէն ներս պահել և յաջորդ երկամեայ շրջանը վանքէն դուրս, այս նպատակով էր նաեւ որ որ և է պաշտօն անվերջապէս է ըսինք :

5. Աստիճանական բարձրացմամբ երկամեայ չըջանի սանդղամատերն են անշուշտ ի նկատ առնելով միաբանին ընդունակութիւնը և նախասիրութիւնը: Ա. Մայրավանուց փոքր աշխատութիւններու մէջ գործածել սկսնակ միաբանները: Բ. Հովուական երրորդական փոքրիկ զիճակներու կոչել իրր առաջնորդներու օգնական: Գ. Կրկին մայրավանուց մէջ պաշտօնի կոչել, վերահսկող կամ տեսուչ ընելով բառ ընդունակութեան, թանգարանի, մատենադարանի, տպարանի, «Արարատ» խմբագրութեան, ևլն. ևլն: Դ. Աւելի կարեւոր երկրորդական հովուական պաշտօններու կոչել իրր տէր բաւական աշակ փորձառութեան: Ե. Դարձեալ հրաւիրել մայրավանք այս անգամ կոչել Վեհարանի մէջ հայրապետական զիւանապետութեան, կաթողիկոսական խորհրդի անդամակցութեան և կամ վանական կառավարութեան մէջ: Զ. Վերստին հետադիմելով մայրավանքէն, երկամեայ վեցերորդ չըջանին կոչել արդէն Թուսասանոց վեց մեծ թեմական վիճակներէն մէկին առաջնորդութեան: Է. Ապա իրր բարձրագոյն պաշտօն կոչել անողականութեան մայրավանուց մէջ. երբ արդէն միաբան մը ձեռք բերած է մեծ վիճակի մը հովուական փորձառութիւնը և զիտէ իմաստութեամբ զուգնթաց տանիլ և ներդաշնակութիւն մը դնել Պետական և Ազգային օրինական շահերուն մէջ:

Եկեղեցական աստիճանի և պատուանշանի բարձրացում ընել միմիայն առտիճանաբար և կամ յոյժ բացառիկ ծառայութեան մը փոխարէն:

Այս ճամբով միայն կարելի է արդարութիւն դնել միանգամ ընդ միշտ վարձատրութեան, յառաջդիմութեան և պատիժներու մէջ. համոզուած ըլլալով պատմական սա անցեղի ճշմարտութեան թէ, «Իշխանութիւն մը, ըլլա՛յ ան քաղաքական, զինուորական թէ հոգեւոր, երբ արդարութեան վրայ չէ հիմնուած, վաղ թէ ուշ կործանելու դատապարտուած է:

6. Միաբանական ներքին կանոնադրին մէջ չմոռնալ տեղ տալ մայրավանուց միաբանական ընդհ. ժողովոյ, որ հաստատեց բարեյիշատակ Իզմիրեան Կաթողիկոս, վերջ տալու համար մայրավանուց ներքին կառավարութեան մէջ տիրող կամայականութիւններուն:

7. Շարունակել հոգեւոյս Խրիմեան Հայրապետի օրով կազմուած կաթողիկոսական զիւանապետ խորհուրդը, որ միակ միջոցն է բարձրացնելու կաթողիկոսական զիւանի բարոյական հեղինակութիւնը և տուելու առնելու Վեհարանէն յաճախ արձակուած հակասական հրամաններուն:

8. Միշտ զգուշանալ որ և է հաստատութիւն յանձնելու մէկ անձի պատասխանատուութեան, առ ընդունելով իրր գործնական մէկ սկզբունք, վերջ տալու համար անհատական սանձարձակ և պատասխանատու պաշտօնավարութեանց:

Բ.

Ե Լ Ե Ի Մ Տ Ա Կ Ա Ն

1. Ս. Էջմիածնի դրամական բոլոր գործառնութիւնները — առանց բացառութեան — առնելով եկեղեցականներու ձեռքէն, յանձնել աշխարհականներութեան և կեդրոնական տնտեսական ժողովներու վերին հակակշիռին տակ: Ազատ թողնելով որ Ս. Էջմիածնի միաբանները բոլորովին նուիրուին իրենց հոգեւոր-բարոյական ասպարէզին: Այս սկզբունքով ոչ մէկ եկեղեցական յետ այսու պէտք է կոչել մատակարարական, կալուածական և կամ գանձապետի պաշտօններուն:

2. Մայր Աթոռ և բոլոր ազգային հաստատութիւն-

ները մատակարարել ոչ թէ պատահական կամ կամայական, այլ նախապէս սահմանեալ և կեդրոնական Տնտեսական ժողովէն վաւերացեալ ելմտացոյցի մը կամ պիւտճէի մը համաձայն :

3. Խնամով պատրաստել վաւերական վիճակագրութիւն մը կամ ցուցակագրութիւն մը էջմիածնապատկան բոլոր կալուածներուն (տուն, խանութ, պարտէզ, այգի), հողերուն և անտառներուն, որպէսզի գոնէ յետ այսու կարելի ըլլայ վաւերականօրէն զիտնալ թէ, Մայր Աթոռը ո՞ւր և ի՞նչ ունի :

4. Էջմիածնապատկան կալուածները, հողերը, անտառները և հանքերը արդիւնաբերելու ու շահագործելու համար պատրաստել կանոնադիր ինկատ ուսննալով Ս. Էջմիածնի Սինոդին 1907 Սեպտ. 7 թուակիր և 1872 համար հրամանագրով կազմուած և Թիֆլիսի մէջ 1907 Հոկտ. ին կայացած «Յեկեղեցական կալուածների բարոն կառավարութեան եւ շահագործութեան եղանակների մասին կազմած խորհրդակցական ժողովներու» որոշումները, զորս նոյն ժողովի անդամ և նախագահ սինոդական Տ. Բարդէն վարդ. Աղաւելեան ամփոփած է 1908-ին ի վաղարշապատ տպագրեալ «Ս. Էջմիածնի կալուածներն ու նրանց բարեկարգութեան ծրագիրը» անուն իր երկատիրութեան մէջ :

Յաւալի է որ մասնագէտներէ կազմուած այս խորհրդակցական ժողովի որոշումները ցարդ անգործադրելի մնացած են, նոյն օրերուն զուգադիպած հողեւոյս Խրիմեան Կաթողիկոսի վախճանման պատճառով :

Այդ ժողովի կողմէն արդէն սկզբունքով ընդունուած են հետեւեալ երեք որոշումները : Ա. Էջմիածնապատկան շարժուն և անշարժ տարողջ հարստութիւնը տնտեսել աշխարհականներու ձեռքով, վերջ դնելով հոգեւորականներու մատակարարութեան : Բ. Կազմել թեմական տնտեսական ժողով, անդամակցութեամբ խրա-

քանչիւր թեմի պատուաւոր աշխարհականներու և նախագահութեամբ թեմակալ տաջնորդին : Գ. Կազմել կեդրոնական Տնտեսական ժողով, անդամակցութեամբ թեմական տնտեսական ժողովներու ներկայացուցիչներուն և տարեկան ժողովը ընել Մայր Աթոռի մէջ, նախագահութեամբ Ամենայն Հայոց ընդհանրական Հայրապետին : (Տես Ս. Էջմիածնի կալուածոյ բարեկարգութեան ծրագրերը, էջ 20) .

Ս. Էջմիածնի կալուածոց այս կերպ մատակարարութեան դժուարութիւն մը չգտնել նաև նոյն յանձնաժողովը, որովհետև Պոլսէն իայի մէջ թեմական ժողովի իրաւական դոյութիւնը ճանչցուած է Պոլսէն իայի 1120 և 1121 յօդուածներով (Տես յիշեալ երկատիրութիւնը, էջ 34) :

Մասնագէտներու խորհրդակցական ժողովոյ ընդունած սկզբունքները համարեայ թէ նոյնն են և համապատասխան Թրքահայոց Ազգ. Սահմանադրութեամբ կազմուած կեդրոնական և գաւառական Տնտեսական Խորհուրդներուն :

Վերջապէս որոշ և նոր ուղղութիւն մը տալու համար Ս. Էջմիածնի ելեւմտական բոլոր գործառնութեանց, պէտք է Ռուսահայ ծանօթ և ձեռնհաս մասնագէտներէ նոր յանձնաժողով մը կազմել և մշակել խնամեալ ծրագիր մը, առ այս գլխաւորաբար ինկատ ուսննալով երեք դիր մը, առ այս գլխաւորաբար ինկատ ուսննալով երեք պարագայ : Ա. Ամենախիս գործնական հակակշիռ դրամական ամեն կարգի գործառնութեանց մէջ : Բ. Սկզբունքով միանգամ ընդ միշտ ընդունիլ անձնական պատասխանատուութիւն հաշուական ամեն գործոց մէջ : Գ. Միմիայն մասնագէտներու ձեռամբ և գիտական արդի պահանջներու համաձայն արդիւնաբերել Ս. Էջմիածնի հողերը, անտառները և հանքերը, առանց խրաչելութեամբ ընելէ : Որովհետև ծախքը շահին հետ բաղդատելով միայն պէտք է գործի մը յաջողութիւնը չափել :

Աւելորդ կը համարիմ ասկէ աւելի մանրամասնութեան մանկ, քանի որ այդ պարտականութիւնը պիտի կատարէ մասնագիտաց յանձնաժողովը:

Իմ խոնարհ կարծիքն է թէ, այս ճամբով և ձևն հաս անձերու կողմէ ի մօտոյ մտածուելիք և կիրարկուելիք միջոցներով միայն կարելի պիտի ըլլայ վերջ մը տալ, Ս. Էջմիածնի ելեւմտական դործոյ մէջ, երկար տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունեցող և Մայր Աթոռը քակող, քայքայող ու կաղմալուծող նիւթական մեծամեծ զեղծումներուն:

Գ.

Կ Ր Թ Ա Կ Ա Ն

Ինչպէս սկզբամբ ընդունեցինք որ, Ս. Էջմիածնի Միաբանութիւնը կամ առ հասարակ ուստանայ կղերը, պէտք է ազատել դրամական ամէն դործաւնութիւններէ, առթած մտահոգութենէն, նոյնպէս և կողկաստանայ հոգեւորականութեան ձեռքէն պէտք է առնել ուստահայերու կրթական գործը:

Կրնանք աներկբայ ըլլալ որ, այս մասին ուստական այժմու սահմանադրական կառավարութիւնը — որչափ ալ դեռ ևս իր խանձարութիւն մէջ ըլլայ — ոչ միայն արդեւ չպիտի հանէ, այլ ամէն դիւրութիւն պիտի ընծայէ մեր մէջ ևս կրթութիւնը աշխարհականացնել տալու համար:

Այս մասին լաւատես ենք սա հիմամբ որ, դեռ վերջերս էր, երբ ուստական Տուման կամ Բաղլամէնդը 1911 Փետր. 9-ի նիստին մէջ, հակառակ ուստ Սինոդի աւագ Պրովոքորին պահանջման, քուէից ըստարձակ առաւելութեամբ Ռուսաստանի մէջ կրթութիւնը աշխարհականացնելու գովելի նպատակով, ուստ ամենակարող

Սինոդի ձեռքէն կորչեց ուստական ծխական դպրոցներու հակողութեան գործը. յանձնելով այս դարեւոր իրաւունքը ուստական կրթական նախարարութեան:

Արդ, շատ բնական է որ, մեզ ևս պիտի թոյլատրէ նոյն աշխարհականացման իրաւունքը ի գործ դնելու, կողկաստանայերու ծխական դպրոցներու հակողութեան գործը Ս. Էջմիածնի Սինոդի հակողութենէն առնելով, յանձնելու թեմական ծխական հոգաբարձութիւններու:

Աւելի քան հինգ տարի առաջ երջանկայիշատակ Խրիմեան Կաթողիկոս դէպի ծխական դպրոցներու աշխարհականացումը արդէն առաւ առաջին գովելի քայլը, սակայն գործը կազմակերպուած չըլլալով, հարկ է այժմ որոշ ձեռ մը տալ ծխական դպրոցներուն աշխարհականացումը դնելով նոր և հաստատ հիմքեր վրայ, նման Թրքանայոց Սզգ. Սահմանադրութեամբ ընդունուած ձեւին:

Այս մասին ևս ձեռնհաս մասնագէտներէ մասնաւոր յանձնաժողով մը պէտք է կազմել որոշ ծրագիր պատրաստելու համար, որպէսզի աշխարհականացման գործը անսայթաք յառաջդիմէ, պատասխանատուութիւնը յանձնելով թեմական և կեդրոնական դպրոցական հոգաբարձուներու, պայմանով սակայն որ, Հայ նոր սերունդին հոգեւոր-քարոյական վիճակին վրայ հայ հոգեւորականութիւնը իր հակողութեան արդար իրաւունքէն չզրկուի. ներկային մէջ:

Ի նորոյ կազմելի կրթական ծրագրի մէջ մասնաւոր ուշադրութեան առնելու է Ա. Թեմական հոգեւոր զըպրոցները, ընդ որս և Ներսէսեան վարժարանը և Գէորգեան ձեմարանը: Բ. Գաւառական մասնաւոր գիւղական նախնական դպրոցները: Թեմական հոգեւոր դպրոցներուն կրնանք ըսել թէ միայն սնունդ հոգեւոր է, մինչ իրապէս արդիականութեան մէկ մէկ հնոց են, ուր աշակերտութիւնը ոչ միայն չտարապիր հոգեւոր կրթու-

թեամբ, այլ ընդհակառակը իր հոգին կ'ապականի արդիական ամենածայրայեղ դադարաներէ: Մանաւանդ Ս. Էջմիածնի ծոցին մէջ հաստատուած Գէորգեան ճեմարանը կրնայ արպար նկատուիլ արդիական դպրոցին:

Շատ բնական է որ Հայերս ըլլալով փոքրիկ ազգ մը, ամէն ազգերէ աւելի պէտք է մենք զգուշանանք ծայրայեղ դադարաներէ, ծայրայեղ զգացումներէ և ծայրայեղ գործելակերպէ, ամեն բանի մէջ չափաւորութիւնը կեանքի մեծագոյն փիլիսոփայութիւնն է:

Արդ սա տեսութեամբ, պէտք է հիմնապէս մաքրագործենք մանաւանդ Գէորգեան ճեմարանը: Ասոր միակ միջոցն է 1. Գոնէ դպրոցական մէկ տարւոյ չըջանի մը համար բոլորովին փակել ճեմարանը, այլապէս հնար չէ արմատական մաքրագործում մը: 2. Միայն խիստ քննութեամբ ընդունիլ յաջողագոյն նոր աշակերտներ իւրաքանչիւր դաւառէ մէկէ աւելի չըլլալու պայմանով: 3. Բացարձակապէս մերժել Ս. Էջմիածնի միաբաններուն ազգականները և միայն վաւերական կարօտներ կամ որբեր ընդունիլ, պայմանով որ աշակերտաց թիւը 100ը չանցնի: 4. Բացարձակապէս արգիլել որ և իցէ յարաբերութիւն վանականներու և ճեմարանի աշակերտներու միջեւ, իբր միակ միջոց ճեմարանի բարոյական մակարդակի բարձրացման: 5. Ընտրանք կազմել ուսուցչական նոր խումբ մը չափաւոր տարրներէ: 6. Ճեմարանի համար պատրաստել ներքին կանոնադիր մը և կատարեալ խստութեամբ գործադրել, անմիջապէս վտարելով կանոնադրին չհամակերպող ըմբոստ աշակերտները: 7. Մասնաւոր խնամք տանիլ ճեմարանի աշակերտաց հոգեւոր-բարոյական դաստիարակութեան մասին, զիտնալով որ թէ՛ ճեմարանին և թէ՛ ճեմարանականին ներկայ և ապագայ փրկութիւնը ասոր մէջ է: 8. Մտաւորապէս և մանաւանդ բարոյապէս արժանաւոր աշակերտները միայն կոչել եկեղեցականութեան, լեցնելու համար

Ս. Էջմիածնի Միաբանութեան օրէ օր պակսող, արդէն իսկ անբաւական թիւը:

Նոյնը գործադրել բոլոր թեմական հոգեւոր դպրանոցներու մասին. որովհետեւ ամէնքն ալ նոյն հիւանդութիւնը ունին և նոյն դարմանին են կարօտ:

Բ. Գաւառական, մանաւանդ գիւղական դպրոցները բարեկարգելու համար խօսելէ աւելի, պէտքը պիտի չհշտեմ գիւղական դպրոցները բազմացնելու: Որովհետեւ ուսանալոց մէջ զիտելի է որ թրքահայոցմէս աւելի երկրորդական դպրոցներ կան. մինչ գիւղերու մէջ զգալի է պակասը նախնական դպրոցներու: Գիւղական չըջանակներ կան, որ 20-30-40 մինչեւ 60 իրար մօտակայ գուտ հայաբնակ գիւղերու մէջ (Շիրակ, Ապարան, Ախալքալաք ևլն. ևլն.) ոչ մէկ նախնական կամ տարրական դպրոցի կը հանդիպինք: Պէտք է ծաւալել կրթութիւնը մինչեւ գիւղական յետին համայնքները, և առ այս կազմել անջատ մարմին մը. նման թրքահայոց Միացեալ Ընկերութեան, որով մեծագոյն ծաւալութիւնը մատուցած պիտի ըլլանք Հայ Ժողովուրդին:

Աւելի լաւ է, մէկ քանի տասնեակ առանձնաշնորհեալ աշակերտներ պահելով միջնակարգ դպրանոցներու և կամ ճեմարանին մէջ, հարիւր հազարաւոր բուպլիներ ծախուելու, լաւ է այդ գումարներով տասնեակ հազարաւոր գիւղացիներ կրթել, որոնց զարգացումը պիտի նպաստէ ինքնին Ազգին գոյութեան յարատեւմանը. մինչ մեծամեծ ծախքերով պատրաստուած առանձնաշնորհեալ ճեմարանականներ, իրենց ստացած արդիական ծայրայեղ դաստիարակութեամբ և ուսմամբ աւելի վտանգ մըն են Հայ սերունդին գոյութեան, և անգիտակցօրէն սատար Հայուն օտարացման:

Ս. Էջմիածնի Միաբանութիւնը պէտք է առ այս կարեւոր գումար մը դնէ իր ելմտացոյցին մէջ. մանաւոր յանձնաժողովի մը ձեռամբ ծաւալելով նախնական

կրթութիւնը հայ դիւղերու մէջ, սկսեալ էջմիածնապատկան դիւղերէն, որոնց ոչ մէկին մէջ նախնական պարզ դպրոց մը կայ. ինչպէս նախապէս արդէն շեշտեցինք Մայր Աթոռի Միաբանութեան մասին խօսած ատեննիս:

Աւելորդ կը համարիմ այս մասին եւս մանրամասնութեանց մտնել, այս հոգը թողնելով կրթական յանձնաժողովի հեռատես ձեռնհասութեան:

Պ.

ԿԱՐԳԱՊԱՀԱԿԱՆ

Կրօնական, քաղաքական թէ զինուորական մեծ կամ փոքր որ եւ է հաստատութեան պաշտօնէից մէջ, եթէ կարգապահական ոգին կը պակսի, ապարդիւն են այդ հաստատութեան յառաջդիմութեան համար թափուած ամէն ջանք եւ ճիգ, ինչպէս եւ աւելորդ են ամենախնամեալ բարեկարգական ծրագիրներ իսկ: Որովհետեւ, վարչական որ եւ իցէ հաստատութեան մը բարդաւաճումը եւ արդիւնաւորութիւնը, կախում ունի այդ հաստատութեան մէջ տիրող կարգապահութենէն: Չի բաւեր ծրագիրներ եւ կանոնադիրներ մշտել, պէտք է կէտ առ կէտ դործադրել. զի առանց նոյնին դործադրութեան ո՛չ մէկ ծրագիր, կանոնադիր կամ օրէնք կրնայ արժէք մը ունենալ դործական հողի վրայ:

Այս տեսութեամբ անվերապահ կերպով կրնամ ըսել թէ, Ս. Էջմիածնի այժմու փայլալուստ եւ կազմալուծման գլխաւոր պատճառներէն մէկը, մայրավանուց մեջ կարգապահական (discipline) խիստ միջոցներու չգոյութիւնն եղած է:

Հետեւապէս պէտք է խնամով պատրաստել, ըստ կարելոյն անթերի կարգապահական կանոնադիր մը, եւ

առանց աչառութեան հարկ է դառնալ դործադրել նոյնութեամբ: Պայմանով որ առանց կամայականութեան, այլ կատարեալ ԱՐԴՍՐԱՊԱՏ ԽՍՏՈՒԹԵԱՄԲ պատժելն օրինաց անսաստող եւ ըմբոստ միաբանները ՄԻՍՅՆ ԴԱՏԷ ՈՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԷ վերջ:

Հարկ է պատրաստել այնպիսի խնամեալ կարգապահական կանոնադիր մը, ուր առանձին գլուխներու մէջ տեղ ունենան հետեւեալ հիմերը: Ա. Կանոններ Վեհաբանի կարգապահութեան, ուր ճշգրտած ըլլան ընդհանրական Հայրապետի ընդունելութեան կերպերը եւ անձերը, այսինքն՝ որոշուած ըլլան ամէն մանրամասնութեամբ թէ, Ամենայն Հայոց Հովուապետը ի՞նչ արարողութեամբ (cérémonie) պիտի ընդունի կայսերազուններ, իշխաններ, օտար թէ տեղացի պատուաւոր հիւրեր եւ Ս. Էջմիածնի միաբանները ըստ աստիճանի եւ պաշտօնի: Թէ այդ ընդունելութեանց պահուն ի՞նչ դեր պիտի ունենան կաթողիկոսական դիւանապետը, արարողապետ կղերականը, Վեհաբանի սենեկապետ վարդապետը եւ շաթիրները: Այս եղանակով է նաեւ որ, պիտի կրնանք բարձրացնել մեր Ընդհանրական Հայրապետին զիրքը, յաչս օտարաց եւ մերայնոց: Բ. Նոյնպէս կանոններ սահմանել Հայրապետի Մայր Տաճար իջնելու, պաշտօնական փոխադարձ այցելութիւններ տալու եւ հեռաւոր ուղեւորութիւններ կատարելու մասին: Գ. Ճշգրէ կանոններով Ս. Էջմիածնի միաբաններու՝ հանդէպ Հայրապետի եւ հանդէպ իրարու ունեցած իրաւանց եւ պարտուց որոշ սահմանները, նախ իբր եկեղեցական եւ ապա Մայր Աթոռի միաբանական ընտանիքին իբր մէկ անդամը: Դ. Աւելորդ պէտք չէ համարել նոյնիսկ զատ կանոններ հաստատել, թանգարան, մատենադարան, տպարան, մանանանդ ճաշարան երթող դալու համար: Եւ ամէն մանրամասնութեամբ եւ որոշ կանոններով հարկ է ճշգրէ իւրաքանչիւր միաբանի պաշտօնակատարութեան ժամանակը, եղանակը

իրք միակ միջոց անոնց արդիւնաւոր պաշտօնավարութեան :

Վերջապէս այս, և դեռ ուրիշ օրէնսդիր մասնաւոր յանձնաժողովի կողմէ ի նորոյ մտածուելիք և դորձադրուելիք կանոններով ու օրէնքներով, Ս. Էջմիածնի վարչական մեքենան անպէս կանոնաւոր կերպով հարկէ լարել, որ ժամացոյցի մը նման գործէ կատարեալ ճշդութեամբ :

Ինչպէս նախապէս ըսի, հարկ կը համարիմ կրկնել թէ, կանոններ և օրէնքներ սահմանելը չի բաւեր, պէտք է զինուորական խսուքեամբ գործադրել զանոնք իրք միակ միջոց, վերջ դնելու համար Ս. Էջմիածնի մէջ վաղուց տիրող անսանձ կամայականութեան եւ կործանաբար անխախտութեան :

Ի դէպ է հոս յիշել նաեւ որ, պէտք է պաշտօնական համադրեալ հազցնել Մայր Աթոռի սպասաւորներուն, բարապաններուն (թիւֆէնճի) և շաթիրներուն, պայմանով որ իւրաքանչիւր ստորադաս այս կարգի պաշտօնեաներ իրենց ինքնատիպ համադրեալութեամբ ներկայանան, որպէսզի մէկ ակնարկով հնար ըլլայ որոշել սպասաւորը սենեկապանէն, բարապանը շաթիրէն :

Պէտք է նաեւ ձեւաբոխել շաթիրներու պաշտօնական համադրեալութեամբ, որ այժմու պահանջներու համաձայն պարզապէս ծիծաղելի է : Որովհետեւ Պարսից տիրապետութեան օրերուն անշուշտ զարմանալի չէր, եթէ պարսկական պալատական մակաւորներու ղեկավար օրինակած են, շաթիր անունը եւս պահելով : Բայց այժմ երբ արդէն դար անցած է, այլ եւս ժամանակը հասած և անցած է, որ արդի պալատական պաշտօնատարներու համադրեալութեան ընդօրինակելով, փոխենք շաթիրներու ղեկավարները, միանգամայն Մայր Աթոռի 15է աւելի «թիւֆէնճի»ներուն կարկտանով մաշած ղեկավարներուն տեղ, հազցնելով իշխանական պալատներու մակաւորներու յատուկ համադրեալ :

Մանաւանդ ներկայ դարուս ձեւապաշտ և նորասէր քաղաքակրթութեան մէջ, երբ ևւրոպական մեծ պահպաններու սպասաւորներն իսկ, փայլուն կոճակներով և կարմիր երկրներով համադրեալ կը հագնին, բարձրացնելու համար շողօնող զգեստներով իրենց պահպանութեամբ վարկը :

Եթէ ցարդ աւելորդ կը համարուէին այս կարգի ծախքեր և արտաքին ցոյցեր, գոնէ այժմ պէտք է աւելորդ չհամարուին. երբ ուստիայ ծանօթ բարերար Մանթաշեանի ծախքով Ս. Էջմիածնի մայրավանուց պարիսպներուն մէջ շինուելու վրայ է պալատական վեհարան մը, ընդհանրական կաթողիկոսին բնակութեան համար :

Այս թելադրութիւններով հաւակնոտութիւնը չունիմ կարծելու թէ, կատարեալ գործ մը պատրաստեցի, այլ միայն համեստ թելադրութիւններ ըրի, վստահելով կրօնականներէ և աշխարհականներէ հաւաստաբաւէս կազմուած Ս. Էջմիածնի բարեկարգութեան յանձնաժողովի բարեացակամութեան :

Այս յոյսով և մաղթանքով կը վերջացնեմ սոյն երկատիրութիւնս, այլ եւս պատասխանատուութիւնը թողնելով սիրելի Ազգիս :

Վ Ե Ր Ջ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ԵՐԶԱՆԿԱՅԻՇԱՏԱԿ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր — Ճ Ա Ռ Ը

Անհրաժեշտ կը տեսնեմ իբր «յաւելում» հոս դնել հոգեկոյս Հայրապետի ծրագիր-ճառը, որ խօսեցաւ իր Ս. Էջմիածին ժամանման Բ. օրը 1908 Յունիս 29. երկուշաբթի առաւօտ, Վեհարանի Դահլիճին մէջ, ի ներկայութեան Ս. Էջմիածնի Միաբանութեան 50 է աւելի Սրբ-եպիսկոպոս, Եպիսկոպոս եւ Վարդապետ Միաբաններուն: Ահա այդ ծրագիր-ճառը որ աստիճան մը եւս կը հաստատէ այս գրքոյկին մէջ մեր բոլոր ըսածները, աւելի մեղմ բառերով:

«Պատուական եղբայրներ. Հայոց Ազգին եւ Հայաստանեայց Եկեղեցիին արդի կացութիւնն ամենքին ծանօթ է: Թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ մասնաւորապէս Ռուսիոյ մէջ՝ ազգային, եկեղեցական, կրթական ու կալուածական եւ այլ խնդիրներ կան ստիպողական կարգադրութեան կարօտ, որոնց պաշտօնական ղեկը միայն եկեղեցակահութեան յանձնուած է: Դիտէ՛ք թէ 1868էն ի վեր Թուրք ի Ռուսիա հոգեւոր գործոց մէջ Սմենայն Հայոց Հայրապետին իշխանութեան իրաւունքներն անխախտ պահուին: Կ'իշխէ՛ք անշուշտ նաեւ թէ մեր մէջ վանքերը պատմական մեծ դեր մը կատարած են. վանքերը եղած են լուսոյ վառարաններ, պատմական եւ կրօնական թանկագին ձեռագիրներ պատրաստած, պատմութիւններ գրած եւ տպագրական գործին մղում տուած են: Մենք եւս այժմ այս ամէնուն հանդէս կատարելիք նուիրական պարտականու-

թիւնն ունինք: Մասնաւորապէս պարտաւորութիւնն ունինք նկատմամբ արդի կացութեան Մայր Աթոռոյ: Եթէ խղճի մտօք եւ համերաշխ օգուով, միաբանական սիրով կատարած լինէինք այս պարտականութիւնները, այսօր անհարակոյս Մայր Աթոռոյ վիճակը խիստ արբեր կացութեան մը մէջ գտնուած կ'ըլլար: Իրոյց այս տխուր վիճակին եւ խանգարման պատճառը վերջերս պատահած Կովկասեան դործերուն հետեւանքը կ'համարուի: Ճշմարիտ է որ այդ դործերը բաւական զեր կատարած են, սակայն նոյնպէս ճշմարիտ է որ նոյն դէպքերէն առաջ ալ Մայր Աթոռոյ կացութիւնը նոյնն ըլլալէ հետո զբաւնուած է: Ուստի մենք պէտք է գմուզ խորենք: Այս՝ հետեւանք է այն կացութեան, որ մենք եղած չենք այն վաճառականները, ինչ որ պէտք էր լինէինք իսկապէս. չեմ ուզեր ըսել, ի հարկ է ճգնաւորական վաճառականութիւնը: Ես հոս կը տեսնեմ, որ միաբանութեան անուան տակ անմիաբանութիւն մը կայ. բաժան բաժան եղած առանձին կ'ճաշէք ու առանձին կ'գործէք: Չեմ գիտեր թէ ասոր ինչ անուն տամ: Կը տեսնենք թէ միաբանութիւնդ խումբերու բաժնուած, չբաժնուած կուսակցութեանց, տարբեր սկզբունքներու կ'ծառայէ: Պէտք է զիտնալ որ սկզբունքներու տարբերութիւնն աւեր եւ աւար յառաջ կ'ընէ: Ամենուս նպատակն է օրինապահութեան եւ կարգապահութեան սահմանին մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Հայոց ազգին շահերն եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետին իշխանութեան իրաւունքները պահել անարատ եւ պահպանել: Կարծիքներու աղատութիւն եւ տարբերութիւն կրնայ լինիլ, որոնք այն կերպով իրարու հետ շփուելու են, որ կեանք եւ լոյս սփռեն: Որքան ցաւալի է իրոյց այս վիճակը, այնքան անհրաժեշտ է դարձանք փութացնել: Հետեւապէս մենք, որ յօժար եւ աղատ կամքով յանձն առած ենք վաճառական կեանքը եւ ուխտած առաջի Աստուծոյ եւ հաւատացեալ ժողովրդեան, պէտք է փութ-

Թանձր կատարիւ մեր պարտականութիւնները խղճի մոռ
 եւ գործել միաբիրտ ու միահողի, ի բաց թողալ ամէն
 բաժանում, երկպառակութիւն եւ նախանձ. այն ատեն
 միայն օգտակար կրնանք հանդիսանալ Մայր Աթոռոյ, որ
 ազգին միութեան կեդրոնն է :

«Յաւալի է յիշել նոյնպէս թէ կրօնի ուսումը մեր ծխական, թեմական եւ պետական վարժարաններու մէջ ամենեւին խնամով չաւանդուիր եւ բերնուց ըսելէ անդին չանցնիր: Ատկէ առաջ իկած է այնպիսի տխուր վիճակ մը, որ Հայ ժողովրդեան զաւակներն իբր Եկեղեցւոյ հարազատ ու հաւատարիմ զաւակներ չեն պատրաստուիր: Կրօնի եւ քրիստոնէութեան վսեմ ոգին դասազիրքերու մէջ, այս ինչ տեղէն այն ինչ տեղը ցոյց տալով, և «գոց բրէ» ըսելով չի կրնար տարածուիլ մատաղ մանուկներու մէջ: Կրօնի ուսուցիչները, պէտք է Աւետարանի սիրոյ ղթութեան, կատարելութեան հոգին եւ իրենց անձնական բարի օրինակով երկոեւ ուսանողներուն վրայ ազդեն եւ պատրաստեն զանոնք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հարազատ զաւակներ, եւ երկրին համար բարի քաղաքացիներ:

«Եկեղեցական բարեկարգութեան խօսքեր եւ հրատարակութիւններ ատղի ունեցած են եւ կ'ունենան: Գիտեմ թրիստոնէսութեան թէ՛ պատմական եւ թէ՛ հաւատոյ էական սկզբունքներու մասին զխտութեան եւ քննութեան առջ ընթացք փաստերը: Բայց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանաբանական խնդիրներու, որոնք արդէն փակուած են, չենք կրնար դպչիլ երբեք. հակառակ պարագային Եկեղեցւոյ մէջ քառասյին զրուածիւն մը յառաջ կուգայ եւ Եկեցին կ'պառակտի ու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ շահերն եւ իրաւունքները բարոյապէս կը վտանգւին:

«Ծխական եւ այլ խնդրոց բարեփոխութեան
մասին հարկ եղածն հանուր Հայոց Ազգին ամբողջութեան

հաւանութեամբ եւ որոշմամբ միայն կարելի է ի նկատի առնել եւ անօրինութիւն մը ընել :

«Մեր ամբողջ ճանապարհորդութեան միջոցին, սկսեալ Օտենայէն, ուր որ գացինք, առանց մանիշակագոյն փիղոնի, առանց լանջօխաչի, առանց կամիլաւկայի քահանայ չտեսանք : Դուք կրնա՞ք վկայել, թէ ասոնք ամառն ալ արժանաւորներ են . չեմ կարծեր : Այս ընթացքը պարզապէս քահանայութիւնը սնտիաութեան մղել եւ անարժանները քաջալերել ըսել է : Հոգեւոր իշխանութիւնները, ինչ աստածանի մէջ ալ լինին, պատասխանատու են այս վիճակին : Քահանաներէն բողոքալիտ ծառայութեամբ վաստակաւորները միայն կրնան արժանի ըլլալ նման վարձատրութեանց : Այստեղ ամէն քահանայ աւագ-երէց է, սակայն աւագ քահանայութիւնը վարձատրութիւն չէ, այլ Եկեղեցւոյ մէջ պատասխանատու պաշտօն :

«Հարք եւ Եղբարք, Ամենայն Հայոց Հայրապետական ծանր պաշտօնին եւ պարտաւորութեանց հետ ունինք եւ Ռուսիոյ սահմանին մէջ կրթական մեծ հարցը : Դրենց լուծման կ'ոպասեն մէկ կողմէ թեմ. դպրոցներու եւ ծխական դպրոցներու կանոնադրական եւ ծրագրական խնդիրները, իսկ միւս կողմէ՝ նիւթապէս անբաւական դպրոցներով օգնութեան հասնելու պէտքը : Ունինք մեր առջին Մայր Աթոռոյ եւ վիճակային կալուածական խնդիրներու կարգադրութեան ծանօթ հարցն եւս :

«Դուք գիտէք թէ կալուածներու արդիւնաւորման խնդիրը զարդիւս ի՞նչ վիճակի մէջ կ'գտնուի ընդհանրապէս : Դիտէք նաեւ մասնաւորապէս Մայր Աթոռոյ կալուածական մատակարարութեան եւ հասութիւն գանձման ու ծախսոց կացութիւնը : Դիտեք արդէն, թէ որո՞նք թերացած են այդ դորձերուն մէջ : Առաջնորդներ կան, որոնք երկար տարիներ աթոռապետական հասոյթները վճարելու բարեօժարութիւնը չեն ունեցած : Նիւթական տեսակէտով Ազգին վստահութիւնն ապահովելու համար՝

անհրաժեշտ հարկ է, ամէն տարի առաջնորդական բոլոր թեմերու եւ Մայր Աթոռոյ եկեմտական գործողութեանց հաշիւները ներկայացնել Ազգին ի գիտութիւն եւ ի կշռադատութիւն :

«Այս կամայականութեանց վերջ տալու համար, հարկ անհրաժեշտ է որ իւրաքանչիւր Եկեղեցի ունենայ իր մօից նախահաշիւը, ինչպէս պէտք է ունենայ եւ Մայր Աթոռն իր յատուկ եկեմտական պիւտօքէն, որ պիտի բաղկանայ Գէորգեան ձեմարանի, Թանգարանի, տպարարական Գէորգեան ձեմարանի, խնամքի եւ դարմանի նի, միաբանութեան սնունդին, խնամքի եւ դարմանի եւ գրական պիտոյքի : Մայր Աթոռոյ եկեմտաւոր պէտք է այնպիսի իմաստութեամբ տնտեսել, որ կարելի լինի թէ՛ Հայրապետական իշխանութիւնն իր բարձրութեան մէջ պահել, թէ Մայր Աթոռին վերեւ յիշուած անհրաժեշտ պէտքերը յանձանձիւ, եւ թէ՛ եթէ կարելի է, բան մ'ալ անկնայ աղքատիկ դպրոցներուն օգնելու համար :

«Մեր ճամբորդութեան մէջ, ո՞ւր որ հանդիպեցանք, նոյն հարցը գտանք . դպրոց կ'ուզեն եւ օգնութիւն կը խնդրեն : Ծաղիկայ ֓իլոնն ուսին առած եւ Սաչը կուրծքէն կախած քահանայ մը, պոռոտախօս ուղերձով մը իրենց աղքատիկ դպրոցին օգնութիւն կը խնդրէր : Կ'ըսէի իւրովի . եթէ այդ քահանան ծաղիկայ ֓իլոն եւ Սաչ ստանալու համար տուած աշխատանքը դպրոցին կարօտութիւնը բաւեալու ընծայէր, անտարակոյս քանի մը բուրլի ձեռք կրնար բերել ու իր ներկայացուցած օժանդակութեան պէտք չէր մնար այլեւս :

«Հիմա պիտի ըսէք թէ խոշոր խոշոր կը խօսինք եւ ձեր վրայ ծանր պարտականութիւններ կը դնենք, հապա մեր պարտականութիւններն ի՞նչ են : Հարկ չկայ սրբաւորու թէ իբրեւ Ռւստապետ Բարձրագոյն Պաշտօնեայ առ Աստուած, իբրեւ Ամեն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առ Աստուած, իբրեւ Ռուսիոյ նայն Հայոց Հայրապետ՝ առ Ազգն եւ իբրեւ Ռուսիոյ Հայ Եկեղեցական գործոց Վարիչ՝ առ պետութիւնը ծանր

պարտականութիւններ եւ պատասխանատուութիւններ ունիմ: Ամենայն Հայոց Հայրապետ ընտրել եւ Վեհաբանի մէկ անկիւնը շարեւորով կը կարծէք թէ նա, բազմահոգ պարտականութիւնները կ'ընայ կատարել: Ինքզինքն չխաբենք, անկարելի է այդ:

«Ազգն համօրէն եւ Հայ հոգեւորականութիւնն ամբողջ՝ պարտ են աջակից գտնուիլ եւ օգնել Հայոց Հայրապետին ընդհանրապէս. իսկ մասնաւորապէս Մայր Աթոռոյ միաբանական ուխտդ, իբրեւ Ամենայն Հայոց Հայրապետին անմիջապէս մերձաւոր, պարտի ամէն անհամաձայնութիւն, հակասութիւն, նախանձ եւ այլն ի բաց թողլով միասիրտ եւ միահոգի ու համերաշխ աջակցիլ Հայոց Հայրապետին եւ կատարել իր պարտականութիւններն օրինապահութեան, պարտաճանաչու-թեան եւ կարգապահութեան պայմաններու մէջ: Պարտականութիւններ ընդ, եկեղեցւոյ համար եւ Ռուսիոյ Հայոց Վարչական, Դատական, Կրթական, Կրօնական եւ Մայր Աթոռոյ միաբանական ուխտին համար եւս պատասխանատուութիւններ ունիմ: Գիտնալ պէտք է թէ տասխանատուութիւններ ունիմ: Գիտնալ պէտք է թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետն այս պարտականութեանց հանդէպ ունի եւ իր իրաւունքները՝ նկատմամբ համօրէն Ազգին եւ եկեղեցւոյ բոլոր պաշտօնէից ընդհանրապէս: Այս իրաւունքները պէտք է յարգուին թէ՛ Ազգէն, թէ՛ Սոցիալականութենէն, որպէս զի կարելի լինի գործել եւ թէ պետութենէն, որպէս զի կարելի լինի գործել օգտակարապէս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եւ պետութեան համար: Ուրախ եմ յայտնելու թէ՛ մենք ունինք այստեղ բարձր կրթութեամբ օժտեալ երիտասարդ եկեղեցականներ, նոյնպէս ունինք ծեր եւ փորձառու եկեղեցականներ, այս երկուքին միացեալ գործունէութեամբ կրնանք զիւրաքանչիւ մեր ծանր պարտականութեանց խոտորմը:

«Յայտնի է ձեզ որ Հայաստանեայց եկեղեցին, միշտ ժողովրդեան մասնակցութեամբ գործած է, պէտք է

օգտուինք այս պարագայէն: Գործեր կան, որոնք ժողովրդին մասնակցութեամբ օգտակար եւ արդիւնաւոր կրնան լինիլ: Մեր մէջ ունինք մասնագէտներ, որոնցմէ կրնանք օգտուիլ մեր կրթական եւ տնտեսական այլ եւ այլ գործոց մէջ, ճշտելով անշուշտ օրէնքին ուժով, անոնց մասնակցութեան կէտն ու եղանակը:

«Գիտէք որ Ամենայն Հայոց Հայրապետին ընտրութիւնն ու հաստատութիւնը Հայրապետական Օծումը ընդունելով կը նուիրագործուի եւ կ'ընենայ, որմէ յետոյ եկեղեցւոյ մէջ Հայրապետին անուան յիշատակութիւնը կ'սկսի:

«Յիշատակութեան մասին կատարուած իրողութեան մը հանդէպ գտնուելով լռեցինք. բայց նախ քան Օծումն ընդունելը Նորին Մեծութեան Թաղաւոր Կայսեր ներկայանալու համար Պետերպուրգ հրաւիրուելու առթիւ մեր հետեւած ուղղութեան վրայ, որպէս զի տեղեկութիւն ունենաք, կ'կարդամ այն գրութիւնը, որ Պոլսոյ Ռուս Պ. Դեսպանին յղեցի (կ'կարդայ...): Կը կարդամ եւ այն գրութիւնը, զոր Նորին Մեծութեան Թաղաւոր Կայսեր արտասանած Կայսերական խօսքերուն ի պատասխանի արտասանեցի (կ'կարդայ): Կ'տեսնէք, թէ մեր ուղղութիւնն է միշտ բարձր մնալ ամէն կուսակցութենէ:

«Մենք, ինչպէս երէկ Ս. Տաճարին մէջ յայտարարեցինք, մէկ ուղղութիւն եւ մէկ կուսակցութիւն ունինք. այդ՝ միայն Աւետարանն է: Այս եղանակով միայն կրնանք մեր նուիրական կոչման բարձրութեան վրայ մնալ:

«Արդ, հարք իմ եւ եղբարք, այդ նուիրական ժամը հասած է, որ մէկդի թողունք ամէն անձնականութիւն. մոռնանք անցեալ ամէն բան, եւ այստեղ իրար սիրոյ համբոյր տալով ըլլանք Մայր Աթոռոյ իսկական միաբաններ, եւ միացած ուժերով եւ օրինապահութեամբ ծառայենք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Ազգին եւ Պետութեան:

Հաւատացած եմ, որ, ի նկատ առնելով երկրին տիրող օրէնքն, և Ազգին իսկուր վիճակը, խղճմտօրէն պիտի աշխատինք, որպէս զի հետզհետէ յաջողինք կարգադրել մեր առջեւ եղած բոլոր խաթարեալ գործերն և լաւ վիճակ մը առաջ բերել:

«Խորապէս զգածուած, մեր Օգոստոսիառ Վեհապետին ընդունելութենէն և բարեացակամ վերաբերմունքէն դէպի մեզ, որ խիստ մխիթարական և քաջալերիչ եղաւ, կը փութամ միաբանական պատուական ուխտիդ առջեւ յայտարարել իմ խորին շնորհակալութիւնը և խնդրել որ Բարձրեալն Աստուած պահպանէ անսասան Նորին Մեծութիւն մեր Թագաւոր-Կայսրը, Օգոստոսիառ Թագունի-Կայսրունին, գահաժառանգ Ալէքսէյ Մեծ Իշխանն և Կայսերական ամբողջ Գերդաստանը:

«Ընդունի Աստուած մեր մաղթանքները՝ պահէ մեզ չարէն և յաջողէ մեզ ըստ Իր կամաց գործելու: Ամէն»

Ս. ԷՋՄԱՆՍԻ ԲԱՆԿԱԳՈՒԹԵԱՆ ՄԷՔԵ

**Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎԱՐԴ. ՊԱԼԱԳԵԱՆԻ
ՅԱՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԵՐԿԵՐՆ ԵՆ**

- 1.—Նկարագրութիւն Անիի Աւերակներու ընտիր տպագրութիւն և ՅԷ դեղակերտ նկարներով որ սպառելու մօտ է 1
- 2.—Ս. Էջմիածնի բարեկարգութեան պէտքը (քննադատական)

Ի ՄՕՏՈՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ ԵՐԿԵՐՆ ԵՆ

- 3.—Ազգ. հաստատութիւններու բարեկարգութեան պէտքը (քննադատական) .
- 4.—Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան պէտքը .
- 5.—Ռուսահայոց ներկայ վիճակը (քննադատական) .
- 6.—Թրքահայոց ներկայ վիճակը (քննադատական) .
- 7.—Գործնական աստուածաբանութիւն. իր պէտքը հայ կղերին համար .
- 8.—Ժամանակակից անցքեր, անձեր և բարքեր (քննադատական) .
- 9.—Վերելք Արագած լեռան (4100 մեդր, (նկարազարդական) .

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0167330

